

1

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Г.О. Саміло

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ПРАВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Запоріжжя
«Просвіта»
2014

УДК 340.12(075.8)

ББК Х0я73

С 171

Автор:

Саміло Г.О., к.ю.н., доцент, доцент кафедри правознавства
(Запорізький національний технічний
університет).

С 171 Актуальні проблеми теорії права: **Навчальний**
посібник. – Запоріжжя: Просвіта, 2014. – 216 с.
ISBN 978-966-653-240-7

ВСТУП

Курс лекцій під назвою «Актуальні проблеми теорії права» розрахований на студентів останнього року навчання, які вже вивчили галузеві та інші юридичні дисципліни та підготовлені до творчого сприйняття запропонованого курсу.

Необхідність викладання даної учбової дисципліни обумовлена логікою вищої юридичної освіти: вивченням теорії держави і права починається процес пізнання державно-правових явищ та сам процес юридичної освіти й фактично завершується сучасними проблемами функціонування права.

Дане видання підготовлено у відповідності із програмою викладання учбового курсу «Актуальні проблеми теорії права» у вищих навчальних закладах. Робота є систематичним викладенням даного курсу та переслідує насамперед учбову мету. Навчальний характер визначив зміст посібника, форму його викладу та композицію матеріалу.

Навчальний посібник підготовлений на ґрунті сучасної методології, відображає плюралізм підходів та думок до державно-правової проблематики, яка аналізується.

Закономірності та особливості виникнення та функціонування державно-правових явищ пізнаються та вивчаються протягом століть, але і сьогодні перед наукою постають нові, сучасні питання, на які вона має відповісти. Однією з найважливіших проблем пострадянського періоду є проблема переоцінки деяких застарілих державно-правових поглядів, політико-правових і духовних цінностей. Необхідність вивчення цієї дисципліни обумовлена не лише прагненням розширити традиційний юридичний кругозір, а й розглянути проблеми національного права в контексті аналогічних проблем, які притаманні іншим правовим сім'ям та системам права. Змінюється ставлення до таких політико-юридичних явищ, інститутів як правова держава, принцип розподілу влад, приватна власність, багатопартійність, політичний плюралізм, парламентаризм, розподіл права на публічне та приватне. Щодо фундаментальних уявлень про право та його роль, співвідношення, функції, що воно виконує, законність і конституційність, правотворчість і правозастосування,

правопорушення, то ці положення залишилися і залишаться незмінними.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Актуальні проблеми теорії права» є

1) засвоєння студентами відповідної теми курсу на основі їх самостійної роботи з матеріалами лекцій, основною та додатковою літературою, документами, нормативно-правовими актами та матеріалами юридичної практики;

2) розвинути творче юридичне мислення студентів; навчити їх володіти методикою самостійного засвоєння програмного матеріалу;

3) виробити у студентів вміння грамотно, логічно, переконливо формулювати й відстоювати від час публічного виступу свої думки та положення про право і державу; сформулювати здатність не губитися перед аудиторією, не «прив'язувати» себе до письмового тексту виступу.

5
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1
ПРОБЛЕМИ СУТНОСТІ ПРАВА

Тема 1. ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ Й
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПРАВА З ІНШИМИ ВИДАМИ
СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

1. Проблеми нормативного регулювання суспільних відносин

При дослідженні проблеми співвідношення й взаємозв'язку права з іншими видами соціальних норм теоретики права іноді коротко висвітлюють або взагалі опускають загальні питання, зокрема, такі: за допомогою яких засобів упорядковувалися давні людські співтовариства, як люди уявляли ненормативні й нормативні регулятори суспільних відносин, на яких принципах базувалися поняття людської віри, норми й нормативності, що собою виявляли й чим сьогодні є соціальні норми?

Відомо, що із давніх часів людські співтовариства впорядковуються на основі процесів регулювання поведінки людей, суспільних відносин, у яких чітко виражені початки самоорганізації систем, що діють в умовах зростання факторів свідомості й суб'єктивності. Онтологічний підхід говорить: усе, що в природі й суспільстві виникає відповідно до закону, все має право на існування в просторі й у часі. І навпаки: що є у світі всупереч законам або поза законами, пізно або рано зникає, випадає із процесів самоорганізації й упорядкування життя.

Стан речей у світі довгий час асоціювався у людей з природним правом, джерелами ненормативних, а потім нормативних вимог до суспільства, громадському життю й людині. Люди завжди вірили, та й сьогодні багато хто вірять у те, що суспільні закони у вигляді соціальних норм, імперативів, релігійних, моральних, правових та інших установок є продовженням законів загального світового порядку, «правової матерії», яка проходить через нашу свідомість й трансформуються в рамках культурного досвіду.

Поняття віри людини, ненормативності, норми, нормативності невіддільні від свідомої діяльності людей, їхніх суспільних зв'язків, контактів, способів їхнього буття. Сама норма в цьому сенсі не є щось, що знаходиться поза суспільством. Вона органічно уплетена в життя й поведінку людей і виражає найбільш типові, стійкі зв'язки й суспільні відносини. Дослідження соціальних норм пов'язано з аналізом суспільних відносин, буттям кожної людини. Суспільство завжди є результатом взаємодії людей, виражає підсумок зв'язків і відносин індивідів, їхньої діяльності. Багаточисельні форми взаємодії індивідів та їх об'єднань в багатьох ситуаціях характеризуються суперечливими інтересами їх учасників. Люди не просто спілкуються один з одним. За категорією «відношення» стоять інтереси людини, його потреби в спілкуванні, у взаємному обміні матеріальними й духовними цінностями. У постійній живій взаємодії людини з навколишнім світом (природою й суспільством) здійснюється його індивідуальний, особистісний розвиток, реалізація його потреб й інтересів.

Діючи свідомо, люди не вільні у виборі характеру поведінки, тому що повинні зважати на об'єктивні передумови буття й людського існування. Ставлячи перед собою конкретні цілі, люди не можуть не враховувати тієї об'єктивної детермінації, що з'являється як соціальна необхідність. Соціальна взаємодія людей проявляється в повторюваних актах виробництва, обміну, розподілу, різноманітних суспільних зв'язках і відносинах. На ранніх етапах розвитку суспільства одночасно з виникненням праці й обміну з'являється потреба їх упорядкувати, зробити суспільство впорядкованим. Багаторазова повторюваність певних актів поведінки, діяльності й подій - особлива риса історичного процесу, що виявляє внутрішню закономірність його розвитку. Одним із засобів узгодження інтересів та погодження конфліктів є нормативне регулювання.

Нормативність виступає формою не тільки об'єктивно необхідних зв'язків і способів поведінки й взаємодії людей, але й розвитку всіх необхідних явищ, процесів. Взаємодія людей

охоплює як їхні відносини між собою, так і їхнє відношення до природи. Закономірні зв'язки, що виникають у ході взаємодії, набувають універсальну форму нормативності, що органічно властива всьому процесу природно-історичного розвитку суспільства.

Нормативність людських відносин, що формується в процесі соціальної поведінки, діяльності людей - одна з найважливіших закономірностей суспільного буття, його універсальна якість. Нормативність по своїй сутності непослідовна й суперечлива. Нормативні утворення розвиваються в процесі подолання цієї непослідовності й суперечливості. Таким чином, соціальна норма виникає, формується в ході свідомої, цілеспрямованої поведінки, діяльності людей, обумовлених об'єктивними факторами, що надають нормам об'єктивну спрямованість.

У сучасній суспільній науці обґрунтований погляд на суспільство як на цілісний соціальний організм. Численні форми взаємодії індивідів і їхніх об'єднань у багатьох ситуаціях характеризуються суперечливими інтересами їхніх учасників. Одним зі способів узгодження інтересів людей і згладжування конфліктів, що виникають між ними, є нормативне регулювання. Тому можна зазначити, що важливою якістю суспільства є організованість, упорядкованість суспільних відносин.

Регулювати - значить визначати поведінку людей і їхніх колективів, давати йому напрямок функціонування й розвитку, вводити його в певні рамки, цілеспрямовано його впорядкувати.

Регулювання в соціальному житті в принципі може бути двох основних видів: індивідуальне й нормативне.

Індивідуальне - упорядкування поведінки людей за допомогою разових, персональних регулюючих акцій, розв'язання даного питання, що ставляться тільки до конкретного випадку, до певних осіб.

Нормативне - упорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил, тобто відомих моделей, зразків, еталонів поведінки, які поширюються на всі випадки даного

роду і яким повинні підкорятися всі особи, що потрапили в нормативно регламентовану ситуацію.

Ті самі життєві проблеми можуть вирішуватися й тим самим цілеспрямовано впорядковуватися (регулюватися) як в індивідуальному, так і в нормативному порядку.

Індивідуальне - це найпростіше соціальне регулювання. Воно має відомі достоїнства: дозволяє розв'язати життєві проблеми з урахуванням особливостей даної ситуації, персональних якостей осіб, характеру виникаючих відносин. Але очевидні і його значні недоліки: воно неекономічно, не забезпечує впорядковану організованість, необхідну однаковість у повторюваних актах і процесах виробництва, обміну, життєдіяльності людей, щораз проблему потрібно вирішувати заново, відсутній єдиний загальний порядок, а головне, існують досить широкі можливості для суб'єктивістських, довільних рішень.

Поява нормативного регулювання - перший і один з найбільш значимих поворотних пунктів у становленні соціального регулювання, що знаменує великі зміни, якісний стрибок у його розвитку.

За допомогою загальних правил виявляється можливим досягти єдиного, безперервно діючого й разом з тим економічного порядку в суспільних відносинах, підкорити поведінку людей загальним і однаковим умовам, продиктованим вимогами економіки, влади, ідеології, всього соціального життя. Різко звужуються можливості для панування случаю чи сваволі. Тим самим з максимальною повнотою досягається головна мета соціального регулювання - упорядкування всього соціального життя, насамперед, придбання нею суспільній стійкості й незалежності від випадку або сваволі.

Зрозуміло, свої мінуси має й нормативне регулювання, особливо, коли воно стає знаряддям політичної влади. Та й з погляду регулятивних особливостей воно саме по собі не забезпечує того, що досягається при індивідуальному, разовому рішенні життєвих проблем: урахування конкретної

індивідуальної ситуації, неповторних особливостей даного випадку.

Цим і пояснюється потреба, що гостро відчувається в ході суспільно-історичного розвитку, - доповнити в необхідній мері нормативне регулювання, у тому числі правове, індивідуальним. Однак це не повинне заслоняти величезних соціальних переваг нормативного регулювання, формування якого мало переломне значення в розвитку регулятивних механізмів, властивих суспільству як соціальній системі, коли й складається стійка інфраструктура регулювання.

У житті кожної людини постійно виникають ситуації, коли потрібно визначити свою лінію поведінки на роботі, будинку, у родині, у громадських місцях, на природі й т.д. Відповідь на питання про припустиме, бажане або належне поведінки в переважній більшості випадків ми одержуємо зі сформованих у суспільстві соціальних норм. Норма (лат. *norma* - правило, зразок, стандарт) указує на ті границі, у межах яких той або інший об'єкт зберігає свою сутність, залишається самим собою.

Система соціальних норм - частина системи нормативного регулювання, тому що в суспільстві діють два види норм: технічні й соціальні. Технічні норми використовуються для регулювання поведінки людини в його відносинах із природою й технікою. Вони вказують на те, як людина повинна поводитися зі знаряддями праці, машинами, реагувати на вплив сил природи. Зневага технічними нормами може призвести до важких наслідків. Технічні норми безпосередньо пов'язані з рівнем розвитку продуктивних сил. Як технічні, так і соціальні норми є найважливішим і необхідним атрибутом сучасного суспільства. З їхньою допомогою сучасна людина регламентує всі суспільно значущі способи людської діяльності.

Сучасну систему технічних норм становлять технологічні правила, правила техніки безпеки, користування сучасними приладами й машинами, правила санітарії й гігієни, граматики, педагогіки, професійної діяльності. Словом, скрізь, де людина діє й створює які-небудь матеріальні й духовні блага,

вона повинна знати й творчо застосовувати відповідні технічні правила. Не становить виключення й професійна робота юриста, який повинен досконало володіти правилами підготовки юридичних документів, сучасними методами обліку, зберігання й пошуку правової інформації, прийомами риторики, логіки, граматики, пошуку й аналізу доказів.

Настільки ж важливе значення в сучасному світі має й дотримання соціальних норм, які регулюють відносини, що виникають у процесі здійснення економічних, політичних, соціально-культурних завдань, що постають перед суспільством, державою й окремою особистістю. Соціальні норми - це такі регулятори, які встановлюють конкретні, чіткі рамки для поведінки учасників суспільних відносин, містять однаковий масштаб (міру) поведінки, тобто норму. Вони характеризуються неперсоніфікованістю адресатів («ставляться до тих, кого це стосується»), обов'язковістю виконання й повторюваністю дії, наявністю санкцій за порушення правил поведінки. Їхній регулюючий вплив спрямований на те, щоб домогтися необхідного (установленого) стану суспільних відносин, у тому числі, якщо це треба, за допомогою механізму соціального примусу.

До нормативних регуляторів відносять, насамперед, правовий і моральний, а також техніко-юридичний і нормативно-технічний, груповий (корпоративний) регулятори й регулятор, що визначають як діловий звичай (діловий звичай). Різновидом правового регулятора є правовий звичай («звичаєве право»), прецедент, доктрина (у деяких суспільствах). До нормативних регуляторів ставляться й релігія в деяких своїх частинах, наприклад, канонічне право, що у відомі періоди суспільного розвитку здобувало загально-регулятивне, а не тільки внутріцерковне значення.

Таким чином, **система нормативного регулювання – це сукупність соціально-технічних норм, що забезпечують упорядкованість існуючих у суспільстві відносин.**

Система соціальних норм складається з різних груп норм, які є взаємопов'язаними між собою. У процесі регулювання суспільних відносин соціальні норми взаємодіють, тобто

активна роль однієї групи доповнюється, конкретизується іншими групами соціальних норм. Соціальні норми як правила, що регулюють сумісну поведінку людей, визначають рівень дозволеної та забороненої поведінки. Процес їх формування та входження в суспільство обумовлений і об'єктивними, і суб'єктивними чинниками. Тобто виробляються вони людьми, але потреба в них викликана об'єктивною необхідністю. Соціальні норми регулюють не будь-які, а найбільш повторювані, масові вчинки, норма є загальним стереотипом, випадкові дії не можуть відобразитися в нормі. Показником ефективності соціальних норм є стан добробуту та взаємодії суспільства, стан законності та правопорядку.

Отже, до найбільш характерних загальних властивостей усіх соціальних норм слід віднести такі.

1. Є правилами соціально значущої поведінки членів суспільства.

2. Система соціальних норм є дзеркалом певного історичного етапу розвитку суспільства, норми обумовлені цілим рядом історично-національних особливостей суспільства.

3. Норми мають об'єктивний характер, тобто обумовлені процесами, які діють з історичною необхідністю.

4. Формуються в результаті свідомо-вольової діяльності людини.

5. Предмет регулювання соціальних норм лежить у соціальній сфері - це типові соціальні зв'язки та суспільні відносини.

6. Діють лише в системі - дія однієї норми викликає дію іншої.

7. Визначають основні умови, форми та межі поведінки людини в різних сферах життєдіяльності.

8. Соціальні норми мають загальний характер, розраховані на тривале використання великою кількістю суб'єктів.

9. Підтримуються силою або авторитетом певної соціальної спільноти.

10. Соціальні норми обов'язково пов'язані з інтересами окремих індивідів, груп, колективів, людства в цілому (соціальні норми, в яких відбиваються інтереси усього людства, є

загальнолюдськими, саме на них базується міжнародне співробітництво).

Всі нормативні регулятори взаємодіють один з одним у процесі регулювання суспільних відносин, а також з іншими регуляторами, які прийнято позначати як ненормативні. До цієї ненормативної регулятивної системи А.Б.Венгеров, наприклад, відносив ціннісні, директивний і інформаційний регулятори, а також такий своєрідний регулятор, як соціальний інститут прокувань.

Ціннісний регулятор визначає поведінку членів суспільства, учасників суспільних відносин за допомогою історично сформованої системи соціальних цінностей, соціально-психологічних установок, стереотипів, штампів. Він має досить глибоку й складну структуру й проявляється, насамперед, у культурі всього суспільства або в культурі різних етнічних (національних) спільнот, що надає їй регулятивний зміст. Крім етнокультурних спільнот, ціннісний регулятор формується й проявляє свій вплив і серед окремих соціальних, професійних, вікових і інших груп.

Ціннісний регулятор складається й закріплюється в пам'яті етносу й зберігає своє регулююче значення на наступних етапах розвитку суспільства тривалий час. Він містить у собі традиційно-ритуальні, обрядові, символічні форми, які стійкі, наприклад, у сфері трудових, сімейних і національних відносин.

Принцип таліону, «кровна помста», принципи взаємодопомоги, поваги до людської особистості, достоїнство людини, індивідуалізм у ліберальних суспільствах, колективізм у суспільствах розподільна, соціалістичних, приватна власність, національна гордість, аскетизм або, навпаки, гедонізм, багато чого іншого - все це цінності, що утворюють найглибший, найбільше стійко-рівноважний, стабільний регулятивний шар.

Для директивного регулятора характерним є спосіб впливу на соціальні процеси, при якому від органу влади або громадської організації виходить загальна директива, спрямована на рішення важливого соціально-економічного завдання, досягнення великої мети, але засобу рішення завдання

або досягнення мети, зазначені в директиві, не мають безпосереднього нормативного значення або не містять вказівки на конкретне поведження адресатів директиви. Сюди ж можна віднести й політичні програми, платформи, заяви, що мають соціально-регулятивне значення та створюють для учасників суспільних відносин підстави й обґрунтування своєї поведінки.

Інформаційним регулятором виявляється такий спосіб впливу на соціальні процеси, при якому привселюдно поширюються відомості про конкретні випадки соціального поведження, що виступають або зразками для наслідування, або для осуду. За допомогою засобів масової інформації або Інтернету тим або іншим вчинкам надається або позитивне, або негативне значення (наприклад, використання засобів масової інформації в захисті прав і свобод людини, для залучення уваги громадськості до важливих питань життя суспільства або до окремих заходів). Дія інформаційного регулятора, його ефективність обумовлені зв'язком з інститутом гласності, тому що цей інститут забезпечує участь населення в справах держави і його інформування про положення справ у країні.

Розвиток інформаційної інфраструктури, насамперед телебачення, надає в деяких ситуаціях інформаційному регулятору якість своєрідної інформаційної санкції. Мова йде про складну практику розгляду інформаційних суперечок, при якій рішення відповідних комісій, палат, комітетів по суті суперечки підлягають обов'язковому опублікуванню. Сам факт оголошення (публічний осуд, несхвалення) здобуває діюча регулятивна якість. Характерно, що «інформаційною санкцією» наділяються рішення всіх організацій, що розглядають суперечки, зв'язані з волею масової інформації або зловживаннями цією волею - у Фінляндії, Данії й інших країнах.

Таким чином, ненормативні регулятори здатні як помножити дію нормативних, у тому числі правових, так і загальмувати, блокувати або нейтралізувати, спотворити їхню дію. Як справедливо відзначається в юридичній літературі, не кожна норма права є соціально корисною й ефективною, хоча вона прийнята у встановленому порядку. З'ясування дії ненормативних регуляторів дозволяє встановити, що конкретно

впливає на бездіяльну правову норму, забезпечену державним примусом, які регулятори виявилися ефективніше правових.

2. Поняття й види соціальних норм: проблеми класифікації

Під соціальними нормами варто розуміти всі норми, що виникли в суспільстві в результаті взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів і правила, що встановлюють належну поведінку людей.

Соціальні норми є результатом соціальної поведінки, діяльності й завжди з'являються як соціальні цілісності, утворення, що включають у себе не тільки осмислені й визнані правила поведінки, але й практику їхньої реалізації. Ці норми виступають як механізм безперервного процесу соціального взаємозв'язку, відбивають типові й соціально значимі зразки поведінки й об'єктивуються у всіляких текстах. Але як явища інформаційні, що стають, норми ніколи не тотожні самим текстуальним правилам як знаковим системам.

Залежно від способу об'єктивації норми можуть сприйматися або як правила, що виникають незалежно від людини, наприклад, як результат божественної волі, або як винятково людський інститут, наприклад, норми договірної права. У кожному разі ці норми існують як образ, ідеальне відображення моделі реального поведінки у свідомості й закріплення таких результатів у вигляді письмового джерела.

Деякі теоретики права так і не визначилися у видах цих норм. Так, відомий радянський вчений-юрист В.С.Нерсесянц у зв'язку з розглядом загального й специфічного співвідношення різних соціальних норм із: правом досліджував такі соціальні норми, як правові і політичні, правові й моральні, правові й релігійні та інші.

В. В. Оксамитний виділяє й розглядає більш широкий перелік соціальних норм, а саме норми: моралі; звичаїв; традицій; релігії; політики; корпоративні; естетики та ін.

А.В. Поляков розрізняє норми формальні й неформальні; по ступеню усвідомленості - явні й латентні (сховані); по

характеру (універсальності) дії - загальні й специфічні; по характеру вимог - імперативні, імперативно-атрибутивні, рекомендуючі й т.д. Одночасно всі соціальні норми діляться також на моральні, правові й доцільні (утилітарні, технічні).

Соціальні норми — це результат історичного співвідношення й взаємозв'язку об'єктивного й суб'єктивного факторів природно історичного процесу, необхідно за вихідний критерій взяти принцип історизму, тобто досліджувати співвідношення й взаємозв'язок права з іншими видами соціальних норм із моменту їхньої появи й розвитку.

Класифікація соціальних норм є доволі складним завданням, оскільки вона може здійснюватися за різними критеріями. Найбільш поширеними критеріями класифікації соціальних норм є спосіб утворення, спосіб виразу, сфера регулювання суспільних відносин та спосіб забезпечення виконання норми (механізм впливу).

За способом утворення норми поділяються на *стихийні* - ті, утворення яких не можна відстежити у часі та просторі, виникають незалежно від волі окремих людей та їх об'єднань, як правило, не мають документальної фіксації (звичаї, мораль) та *створені свідомо* - норми, створені людьми та їх об'єднаннями для врегулювання існуючих відносин (корпоративні, правові). Ці норми, як правило, мають документальне оформлення і захищаються за допомогою примусу. При цьому моментом виникнення норм, які відносять до створених свідомо, не завжди є момент офіційного закріплення. Вони скоріше об'єктивуються у праві, набувають юридичного закріплення та державного захисту. Спочатку з'являється традиція святкувати релігійні та деякі громадські свята, і лише з часом встановлюється дата державного свята, яке є вихідним днем.

За способом виразу норми поділяються на письмові (норми права, корпоративні норми) та усні (звичаї, мораль).

За сферою регулювання суспільних відносин (за предметом регулювання) норми поділяються на *політичні, економічні, екологічні* тощо. Цей перелік не є вичерпним, кількість груп норм у цій класифікації відповідає кількості сфер суспільних відносин, які виділяє дослідник.

Політичні норми регулюють відносини між класами, націями та народами. На основі цих норм упорядковуються суспільні та державні процеси, пов'язані із захопленням, утриманням та реалізацією влади в суспільстві. Ці норми регулюють участь народу в державній владі та житті держави. Політичні норми доволі часто закріплюються на офіційному рівні - стають нормами права. Так, Конституція України містить велику кількість політичних норм. Окрім того, існують політичні звичаї, наприклад, норми дипломатичного етикету (протокол), ведення передвиборної агітації. Деякі політичні звичаї офіційно закріплюються і стають правовими. Прикладом цього може бути урочисте проголошення тексту депутатської присяги старшим за віком депутатом. Також політичні норми можуть мати корпоративний характер, до таких норм можна віднести програмні документи політичної партії.

Економічні норми діють у господарчому житті суспільства, пов'язані з власністю, виробництвом та розподілом матеріальних благ. Ці норми регулюють відносини в різних галузях промисловості, торгівлі, фінансової системи, діяльність банків, бірж, податки. Як і політичні норми, економічні можуть виражатися у формі права, звичаїв, корпоративних норм. Найбільш яскравим прикладом економічних норм, які набувають юридичного закріплення (стають правовими), є норми законів про державний бюджет.

Екологічні норми регулюють відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища, галузі природокористування тощо.

Відомо, що спочатку з'явилися соціальні норми додержавного суспільства. Норми права в той період ще не з'явилися. Вони «страхували», охороняли громадське життя від хаосу й самопливу, направляли її плин у потрібне русло. Одні з них згодом відпадали, другі виникали, видозмінювалися, треті - нав'язували певними групами людей або владою. Процес становлення соціальних норм носив суб'єктивний характер. Інша справа, що нестаток у них диктувався об'єктивною необхідністю. Соціальні норми додержавного суспільства — це не просто абстрактні правила бажаної поведінки. Вони

означають і самі реальні дії, які фактично затвердилися в житті, на практиці. У цьому випадку дійсні вчинки й ставали правилами. Соціальні норми тоді виражали не тільки належну, але й природню поведінку людей. Вони регулювали не всякі, а найбільш типові масові відносини. Випадкові зв'язки, учинки, дії не відображалися в нормі. Норма - це завжди стереотип, заснований як на внутрішніх спонуканнях, так і на зовнішніх детермінантах.

Соціальні норми додержавного суспільства досить докладно класифікувала й проаналізувала Т.В. Кашаніна. Першими із всіх соціальних норм можна виділити *ритуали* як специфічні правила поведінки, у яких звертається увага на зовнішню форму їхнього виконання, причому ця форма є строго обкресленою.

Ритуали - це ще церемонії, демонстративні дії. Причому ці дії часто барвисті, навіть театралізовані й відрізняються масовістю. Ціль ритуалу - вселяння людям певних почуттів. З його допомогою здійснюється їх певний психологічний настрій. Ритуали, без сумніву, виконували регулятивну функцію. Так, церемонія вступу хлопця й дівчини в шлюб має на меті вселити навколишнім думку про непорушність шлюбного союзу, його вічність й приналежність тепер уже до іншого споріднення.

Наступний вид соціальних норм — *обряди*. Це теж правила поведінки, які полягають у строгих формах, але, на відміну від ритуалів, глибше проникають у душу й серце людини й переслідують виховні цілі.

Обряди - дещо більш тонкі соціальні норми. Вони давали можливість людині виразити такі людські почуття, як радість, жалість, дбайливість, пам'ять про померлу людину. У процесі виконання обряду забезпечується співпереживання між людьми. Це їх відрізняє від ритуалів. Так, у всіх народів були обряди поховання померлих. Досить розвиненими були й поминання. Так, на Русі ще в стародавності існував обряд приносити на могилу до покійного що-небудь із їжі й питво, що символізувало турботу живих про померлого.

Як спеціальні норми можна розглядати й **міфи**. Це різні народні казки, билини, які вчать людей тому, як потрібно поводитися і як не треба. Міфи пояснювали безліч сторін нашого життя, таємницю появи людини, його побуту, рослин і тварин, характер відносин у родині й ін. Але все-таки головне в міфах - їхня нормативно-регулятивна особливість.

Загальновизнаними соціальними нормами вважалися й **звичаї**, тобто правила поведінки, що склалися історично. Вони регулюють стійкі суспільні відносини протягом тривалого проміжку часу, протягом життя декількох десятків поколінь. За кожним звичаєм тягнеться великий історичний період. Звичаї виражають якусь життєву закономірність, і її порушення загрожує неприємностями для людини, наприклад, рішення справи на основі звичаю, передача майна померлим близьким родичам, виховання дітей матір'ю, шанування старших, уживання навесні пісної їжі.

Релігійні норми — вид соціальних норм, які виступають як особливі правила поведінки, що регулюють відносини між людьми через призму вимог Всевишнього, творця, Бога. У цих нормах проповідується тісний духовний союз людини з богами (Богом). Союз полягає в тому, що Бог відкриває людині своє серце й своя воля, а людина, перебуваючи в спілкуванні з божеством, робить його волю своєю нормою й віддає свої сили на її реалізацію. Віруюча людина сприймає волю божу як норму свого поведіння й бачить у божестві засновника заповідей. Релігійні норми вказували людям шлях до порятунку, рятуванню від страждань, досягненню безсмертя. Пізніше вони стали грати чисто регулятивну функцію: пропонували правила поведінки через призму божественного початку, адресувалися людям і впорядковували їхнє поведіння. Тим самим у суспільстві встановлювався потрібний порядок замість можливої анархії й уседозволеності.

Норми моралі розглядалися найважливішими регуляторами життя людей, тому що в них закріплювалися правила поведінки, що визначають, що є добро й що є зло. На відміну від норм релігії, норми моралі не нав'язують із боку, а ґрунтуються на вільному й самостійному переконанні. У

встановленні цих правил людина є наданим собі й своїй волі. Такого переконання ніхто ні в кого запозичити не може. Навіть зовнішнім авторитетом норми моралі не можуть бути встановлені, тому що єдиним авторитетом є голос совісті, що живе в глибині душі.

Одним з різновидів соціальних норм є **правила етикету**. Вважається аксіомою, що люди без них ніколи не обходилися й обходитися не можуть, тому що в цьому випадку мова ведеться про правила поведінки, що стосуються зовнішнього прояву ставлення до людей, причому відношення сприятливого, привабливого для спілкування, розмови, висновку угод і т.д. Так, у додержавному суспільстві існували особливі правила поведінки з особами, які в суспільстві займали високі посади. Їм клялися, їх вітали якимись жестами, для них улаштовували свята, їм намагалися віддати коштовності, їх боготворили.

Заслуговує на увагу висновок В.П. Алексеева й А.И. Першиця. На їхню думку, правила поведінки в додержавному суспільстві не можуть бути віднесені ні до категорії правових, ні до категорії моральних норм. Вони мають характер мононорм, тобто норм єдиних, специфічних, ще не диференційованих і не розщеплених на різні норми соціальної регуляції первісного суспільства. На жаль, цю ідею підтримали й деякі вчені-юристи, імовірно, порахувавши, що вона - істина в останній інстанції.

У додержавному суспільстві, звичайно ж, існували різні диференційовані й розщеплені соціальні норми, крім, звичайно, правових норм. І з їхньою допомогою люди регулювали багато виникаючих своїх відносин, справи, суперечки, конфлікти й т.д.

Нормативне регулювання суспільних відносин у сучасний період здійснюється за допомогою досить складної й різноманітної сукупності соціальних норм. Соціальні норми обумовлені рівнем розвитку суспільства - і сферою їхньої дії є суспільні відносини. Визначаючи належну або можливу поведінку людини, вони створюються колективами людей.

Таким чином, соціальні норми характеризуються тим, що вони є:

- правилами поведінки людей, указуючи на те, якими повинні бути їхні вчинки;

- правилами поведінки загального характеру (на відміну від індивідуальних правил);

- не тільки загальними, але й обов'язковими правилами поведінки людей у суспільстві, які забезпечені для цього примусовими заходами впливу.

Завдяки наведеним властивостям соціальні норми здатні впливати на суспільні відносини й свідомість їхніх учасників.

Різноманіття видів соціальних норм пояснюється складністю системи суспільних відносин, а також множинністю суб'єктів, що здійснюють нормативне регулювання суспільних відносин.

Характерною рисою права як соціального регулятора є його формальний характер, тобто його зовнішнє вираження в офіційних юридичних джерелах (законах, міжнародних конвенціях, судових рішеннях і т.д.), системність або чіткий взаємозв'язок правових норм, загальнообов'язковість приписань, забезпеченість державним примусом у випадку зазіхання на норми права.

Розподіл соціальних норм можливий і за змістом. За цією ознакою виділяються економічні, політичні, екологічні, трудові, сімейні норми й т.д. Соціальні норми в їхній сукупності називаються правилами людського гуртожитку.

3. Виникнення й розвиток права

Передумови виникнення права багато в чому є спільними з передумовами виникнення держави. На певному етапі свого розвитку суспільство потребувало якісного вдосконалення системи регулювання суспільних відносин. Загальні для всіх, вироблені протягом століть найбільш раціональні правила поведінки, закріплені в первісних звичаях, перестали задовольняти в однаковій мірі потреби суспільних груп, інтереси яких різнилися. Виникла об'єктивна необхідність у появі нового універсального регулятора ускладнених, порівняно з додержавними, суспільних відносин. Таким регулятором стає право.

Первісна людина, яка не відділяла себе від суспільства, сприймала правила поведінки не лише як створені людьми, але

й наділяла їх божою силою. Саме тому такі норми сприймалися як правильні, справедливі і в подальшому за змістом цих норм у багатьох народів, у різних мовах закріпилися такі назви, як право, *jus*, *right*, *recht*, що означало «правда», «справедливість». В цьому аспекті право виникає раніше, ніж держава, і необхідність забезпечення Дотримання звичаєвих правил є однією з передумов виникнення держави.

На певному етапі розвитку первісного суспільства відбулося його розшарування і з'явилася або відокремлена соціальна група, яка здійснювала керівництво суспільством на основі розпорядження суспільною власністю (Схід), або клас, що відокремився від суспільства на основі приватної власності (Захід). Це був етап, який характеризувався нерівністю в людських відносинах і необхідністю подолання суперечок, пов'язаних з небажанням дотримуватися існуючих правил поведінки. Столітні звичаї, що передбачали безапеляційне підпорядкування тим, хто здійснював керівництво суспільством, перестали бути актуальними, частішали випадки їх порушення з боку тих, на кого вони поширювались. Господарююча верхівка - клас або соціальна група, в руках яких зосереджувалась і влада, і власність, - була зацікавлена у припиненні подібних порушень. На цьому етапі звичаї первісного суспільства набувають примусового захисту, стають правовими, тобто такими, які забезпечуються силою державного примусу. Найбільш корисні зі звичаїв були санкціоновані державою і перетворилися в джерела звичаєвого права. Але з часом, через свою сталість, низьку мобільність, непридатність до швидкого реагування на бурхливий розвиток суспільних відносин, правові звичаї доводять свою нездатність бути ефективним регулятором людської поведінки. Новими формами закріплення правил поведінки стають норми, прийняті представниками правлячих груп або класів. Такі норми характеризуються більшою формалізованістю, набувають рангу заков і отримують нові процедури примусового захисту. На відміну від звичаїв і правові норми фіксуються в письмових документах, містять чітко сформульовані дозволи та заборони. Змінюються процедура і порядок забезпечення правових норм,

контроль за їх виконанням. Якщо виконання звичаїв первісного суспільства забезпечувалося їх зручністю і авторитетом роду, то виконання норм права забезпечувалося примусом спеціально створених груп людей - поліції, армії. Санкції характеризуються відсутністю рівності - з моменту свого виникнення право регламентувало суспільні відносини в інтересах пануючого класу.

Саме в міру культурологічного розвитку суспільства у людей поступово починають формуватися власні, індивідуальні потреби й інтереси (економічні, політичні, соціальні). І у зв'язку із захистом особистості, окремої людини і його особистих інтересів виникла третя система правил поведінки - право. Становлення цієї системи тісно пов'язане з виникненням нерівності усередині спільності людей, що пішла за неолітичною революцією (переходом від економіки, що привласнює, тієї, що виробляє). Нерівність розвивалася у двох напрямках: нерівність у престижі, а, отже, у впливі й владі, і нерівність у майні. Природно, у власників цих цінностей (престижу або майна) виникає потреба захищати їх від зазіхань інших, а також потреба впорядкувати нові суспільні відносини, щоб кожний «знав своє місце» відповідно до особистих можливостей.

Таким чином, право споконвічно виникає для вираження домагань людей на ті або інші блага як дозвіл, реалізований індивідом з метою задоволення своїх власних потреб за допомогою силового впливу на інших індивідів. Але цей спосіб захисту був недостатньо надійним. Крім цього, користуючись силою, можна не стільки захистити свої, скільки привласнити чужі права. Це вело до безладдя, що грозило загибеллю суспільства. Тому в суспільстві виникла нова організація, покликана впорядкувати відносини між людьми, - держава, а інструментом держави став закон - акт, виданий державою й обов'язковий до виконання під страхом фізичного примусу. У законі (і інших офіційних джерелах) закріплювалися визнані суспільством права (домагання на соціальні блага). Отже, право може бути охарактеризоване як сукупність правил поведінки, що визначають межу волі й рівності людей у здійсненні й

захисті їхніх інтересів, які закріплені державою в офіційних джерелах і виконання яких забезпечується примусовою силою держави.

4. Взаємозв'язок права та моралі

Найбільша складність класифікації соціальних норм полягає в тому, що одна й та ж поведінка може перебувати в регулятивному полі різних груп соціальних норм. При цьому суспільство обирає достатні регулятори для забезпечення виконання норми якомога більшою кількістю своїх членів. Так, заборона вбивства закріплюється нормами права, моралі, релігії, звичаями. Соціальні норми певної групи не діють відокремлено, у кожній сфері діють основні та додаткові групи соціальних норм. Тобто соціальні норми утворюють єдину систему, у межах якої норми права співвідносяться з соціальними, як частина із цілим, оскільки вони - важливий, але не єдиний регулятор суспільних відносин.

Логічно співвідношення права з будь-якою іншою нормативною системою можна зобразити, як два кола, що частково перетинаються.

Норми права пов'язані з корпоративними, моральними, звичаєвими, релігійними нормами, ці норми доволі часто знаходять у праві нову форму власного існування. Так, у праві можуть бути втілені моральні принципи, звичаєва поведінка, релігійна заповідь тощо. Отже, для теорії держави та права принциповим є з'ясування взаємозв'язку норм права з іншими соціальними нормами.

Зв'язок норм моралі та норм права виявляється, насамперед, у тому, що право виходить з моралі, з цього моменту дотримання правових норм стає моральним обов'язком для людини. Сьогодні такі регулятивні системи, як право та мораль, мають багато і спільних, і відмінних ознак.

Взаємодія норм права та норм моралі полягає в тому, що норми права створюються з урахуванням норм моралі, які панують у суспільстві. Право в широкому розумінні є моральним явищем, оскільки виступає як формально (офіційно)

визначений ступінь справедливості. За наклеп, неправдиві свідчення, підробку документів, шахрайство передбачена юридична відповідальність, але у своїй основі всі ці дії мають брехню, яка визнається аморальним явищем. Норми права змінюються та розвиваються під впливом норм моралі. Так, відміна кримінальної відповідальності за незаконні валютні операції, спекуляцію стала можливою за усвідомлення необхідності відміни цієї норми із моральних міркувань. Окрім того, норми права у процесі правореалізації проходять моральну оцінку. Справедливе, обґрунтоване та законне судове рішення про наклеп, образу, хуліганство напряму залежить від урахування моральних норм. У свою чергу, норми права сприяють затвердженню моральних принципів (гуманність, рівноправ'я, справедливість). І, врешті-решт, норми права є засобом охорони норм моралі.

Контрольні питання

1. Яким чином співвідносяться поняття «норма», «соціальна норма»?
2. Що таке техніко-юридичні норми?
3. Що регулюють технічні норми?
4. Перелічіть загальні характеристики соціальних норм.
5. Які бувають види соціальних норм?
6. Які з видів соціальних норм створені свідомо?
7. Чому норми права можуть мати політичний характер?
8. У чому полягає особливість механізму забезпечення реалізації норм релігії?
9. Назвіть спільні та відмінні риси норм моралі та норм права.
10. Назвіть спільні та відмінні риси корпоративних норм та норм права.

Письмове завдання

- Накресліть у зошиті схему системи нормативного регулювання суспільних відносин.
- Порівняйте право та мораль (у вигляді таблиці).

Питання для самостійного опрацювання

1. Порівняйте властивості права та корпоративних норм.
2. Форми взаємодії права з іншими видами соціальних норм.

Тема 2. ПРОБЛЕМИ ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ ПРАВА

1. Розуміння права в юриспруденції

Право, як і держава, - це дуже складний соціально необхідний феномен. На кожному етапі свого розвитку людство по-різному ставиться до права, розуміє його та тлумачить, постійно відкриваючи у цьому багатогранному явищі нові якості. Право своїм корінням глибоко уходить у культуру, світову та національну історію народу, воно нерозривно пов'язане з такими інститутами, як гуманізм, соціальна справедливість, які є самостійними об'єктами наукових дискусій.

Люди шукають таке поняття права, яке б розкривало все багатство цього соціального явища. Осмислення природи права має багату історію. Відомі природно-правова, історична, реалістична, психологічна, нормативістська, соціологічна, позитивістська й деякі інші доктрини права. Вони істотно відрізняються один від одного.

Весь складний процес пошуку відповіді на питання «що таке право?» знаходить своє відображення у категорії **праворозуміння** (наукова категорія, яка виражає процес та результат цілеспрямованої діяльності свідомості людини, що складається з розуміння права, його сприйняття та ставлення до нього як до діючого та бажаного).

Об'єктом праворозуміння є право як соціальне явище, як сукупність конкретних норм, галузь, інститут, конкретна норма.

Суб'єктами праворозуміння є конкретні особи, задіяні у сфері права. Серед них виділяють громадянина, який має мінімальні знання про право; юриста, використання права для

якого є професією; вченого - особу, яка вивчає право як явище, володіє сукупністю знань про його історію та сучасність.

Незалежно від суб'єктів, праворозуміння завжди є суб'єктивним, здебільшого виражає погляди конкретних осіб - суб'єктів праворозуміння. Сукупність факторів, що впливають на праворозуміння конкретного суб'єкта: особливості епохи, культура, рівень знань про право, філософські, моральні погляди та ті обставини, що покладені у розуміння джерел та передумов виникнення права (людина, Бог).

Ще у Давньому Римі юристи звертали увагу на те, що право не вичерпується однією ознакою або значенням. Павло виокремлював два види розуміння права: природне право (завжди справедливе та добре) та право, яке є корисним для всіх або багатьох у певних державах (цивільне право). Ульпіан казав про право як про мистецтво добра та справедливості. Аналогічних думок дотримувався давньогрецький мислитель Аристотель, кажучи, що право як «регулятивна норма політичного спілкування» повинно служити «критерієм справедливості».

Повною мірою зберегли свою значущість і актуальність сформульовані античними юристами положення щодо нерозривного зв'язку права та справедливості, права і добра.

Із розвитком суспільства і держави у людей змінювалося уявлення про право. З'являється велике розмаїття правових ідей, теорій, кожна з яких має своє обґрунтування. Велика кількість наукових підходів до зазначеної проблеми пояснюється існуванням різних критеріїв, що лежать в основі певних типів праворозуміння. **Типи праворозуміння** – це філософсько-юридичні концепції, що містять вихідні світоглядні принципи пояснення права як самостійного соціального явища. Ці фундаментальні світоглядні концепції в силу своєї загальності й принципового для дослідника характеру є по самій своїй природі філософськими.

Так, у межах вирішення основного питання філософії (відношення буття до свідомості) за світоглядно-філософським підходом формулюються ідеалістичний та матеріалістичний типи праворозуміння.

Ідеалістичний тип праворозуміння заснований на уявленні про первинність правових ідей, відносно врегульованих правом реальних суспільних відносин. Джерелом таких ідей могло визнаватися як щось надістотне (об'єктивний ідеалізм), так і похідне від людської свідомості (суб'єктивний ідеалізм). Фома Аквінський та неотомісти робили спробу довести надістотне виникнення права за допомогою реально існуючих правових явищ. Гегель казав, що в основі права лежить світовий розум. Даосисти говорили про розвиток природи та суспільства на основі всесвітнього закону «Дао». Іншої думки дотримувалися представники теорії природного права: Дж. Локк, Т. Гобс, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер та інші. Представники психологічної юриспруденції (Л. Петражицький, Г. Тард) шукали право у природі людини, інші - у її свідомості.

Матеріалістичний тип розуміння права говорить про реальну обумовленість права суспільними відносинами та процесами. Так, марксистська теорія пов'язує виникнення права з економічною базою суспільства, наголошує на його класовому характері (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін). Для **марксистського типу праворозуміння** характерні наступні положення.

1. Сутність і розвиток права, як і держави, обумовлені, в остаточному підсумку, матеріальними умовами життя суспільства, насамперед – типом виробничих відносин, обумовленим, у свою чергу, пануючими формами власності на засоби виробництва.

2. Право, як і держава, по своїй соціальній природі явище класове. Це означає, що воно можливо тільки в класовому суспільстві; з'являється з розподілом суспільства на класи; виражає, в остаточному підсумку, інтереси економічно й політично панівного класу (наприклад: у капіталістичному суспільстві - буржуазії, у соціалістичному суспільстві - робітничого класу й всіх трудящих).

3. Право, хоча й обумовлено економічними відносинами, володіє, однак, відносною самостійністю як феномен суспільної свідомості й національної культури,

роблячи активний зворотний вплив на всі сфери життя суспільства, у тому числі - на економічну.

4. Зі зміною типу виробничих відносин, що настає, як правило, у ході соціальної революції, міняється й класова сутність права, тому що воно починає відбивати інтереси, насамперед, того класу, що одержує політичну й економічну владу.

5. Зі зникненням класів у рамках комуністичної формації право втрапить свій політичний характер і поступово відіме разом із державою. Людські відносини будуть регулюватися неполітичними соціальними нормами (правилами комуністичного гуртожитку), що відображають гармонічні й неантагоністичні інтереси членів суспільства.

Таким чином, марксизм убачає сутність права, насамперед, у тім, що воно являється зведеною в закон державною волею панівного класу, зміст якої визначається (в остаточному підсумку) матеріальними, виробничими умовами його існування.

Позитивісти (Бергом, Шершеневич) говорять про право як про створений державою інструмент врегулювання реальних суспільних відносин.

Давньою є суперечка щодо визнання *волі держави або природи людини* як першооснови (вихідного початку) права. За цим критерієм виділяють природно-правову та позитивістську концепції праворозуміння.

Природно-правова концепція сягає корінням у Давню Грецію та Рим і пов'язана з іменами Демокріта, Сократа, Платона, Цицерона, Ульпіана. У Середньовіччі ця теорія була розвинена у теологічному вченні Фоми Аквінського, але наукового оформлення набуває у період зародження буржуазних відносин. Її представниками є Г. Гроцій, Т. Гобс, Дж. Локк, Вольтер, Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, О. Радішев. Вони вважали, що право випливає з *природи людини, людського розуму, всезагальних моральних принципів*. Лише таке право є справедливим і незалежно від волі правителів поширюється на всі племена та народи. Воно є вічним та незмінним. Слід зазначити, що природне право не є правом в юридичному

розумінні, воно являє собою мораль та правосвідомість і є передумовою виникнення позитивних законів, і саме ті правові приписи, які відповідають принципам природного права, задовольнятимуть потреби будь-якого суспільства.

Природний тип правопорозуміння характеризують наступні основні положення.

1. Теоретичне й практичне розрізнення права й закону. Поряд з позитивним (прийнятим законодавцем) правом існує вище - «природне» право, властиве людині від природи (право на життя, на свободу, на опір гнобленню, власності й т.д.). Не будь-який юридичний закон, будучи навіть бездоганим за формою, містить у собі право. Зміст будь-якого закону повинен бути підданий перевірці з позицій його відповідності «природним» людським, суспільним, природним і т.д. нормам: усе, що суперечить у позитивному праві «природному» праву, не може вважатися правом.

2. Право й мораль концептуально єдині: сам термін «правове» означає змістовна відповідність юридичних приписань вимогам моралі, де мораль виступає визначальною правотворчою і правозастосовною детермінантою права.

3. Джерело прав людини перебуває в самій «людській природі». Свої права й свободи людина здобуває від народження й ці права не можуть як «даруватися» людині державою, так і відчуватися на користь останнього.

Дана доктрина зіграла значну роль у критику феодалізму як системи, не відповідній «природі людини», послуживши теоретичною базою буржуазних революцій XVII-XVIII століть. Ідеї цієї школи відбиті в Декларації незалежності США 1776 р., французької Декларації прав людини й громадянина 1789 р. У цей час цей тип праворозуміння став основою різних філософсько-юридичних концепцій права.

Концепція позитивного права. На відміну від прихильників природного права, позитивісти (Бергом, Шершеневич) вважали, *що існує лише позитивне - офіційно визнане право конкретної держави.* Ця концепція є опозиційною до концепції природного права, за якої загальні права та свободи є первинними відносно законодавства.

Позитивізм ототожнює право та закон, виокремлюючи право об'єктивне, тобто писане право, встановлене в офіційному порядку, та право суб'єктивне - право конкретної особи, засноване на положеннях об'єктивного права.

Позитивістське правопорозуміння виходить із наступних положень.

1. На відміну від природно-правової доктрини позитивізм ототожнює право й закон, виданий державною владою. Дійсним правом визнається кожна за змістом норма, якщо тільки вона по своїх формально-процедурних критеріях одержала офіційне визнання державою. Перевіряти її відповідність якимсь абстрактним принципам «людської природи» позитивісти вважають для права абсолютно зайвим через безглуздість такої перевірки. Усякий критерій «істинності» і «природності» норми буде лише продуктом пристрастей що перевіряє, що не піддається науковій верифікації. Єдиною підставою права може бути лише сам факт його існування в тих або інших офіційних джерелах - законах, указах і т.д.

2. Якщо природно-правовий тип праворозуміння змістовно ототожнює право й мораль, то позитивізм навпаки - жорстко їх розмежовує. Для права визначальне значення має сама по собі юридична форма, а не моральний зміст закону, указу й т.д. Звичайно, форма й зміст повинні бути адекватні, але у випадку розбіжності вирішальне значення для права має санкція держави.

3. Джерело прав людини, відповідно до цього підходу, перебуває в законодавстві. Людина має права не в силу якоїсь своєї «природи», а як громадянин конкретної держави й ці права визначені в Конституції держави.

4. Предметом вивчення права повинні бути не якісь недержавні принципи добра й справедливості, а тільки самі «позитивні» норми, записані в текстах законів і доступні, таким чином, для безпосереднього спостереження й сприйняття. Дослідник повинен аналізувати ці тексти відповідно до правил логіки, граматики, юридичної техніки й т.д.

Таким чином, позитивізм заперечує «природне право» і розуміє під правом тільки юридичні акти - результати правотворчої діяльності держави, або якісь інші емпіричні (конкретні) факти дійсності.

У наші дні суперечка між цими двома концепціями праворозуміння втрачає свою гостроту. Конституції демократичних держав визнають особисті невіддільні права та свободи людини, які обстоювали прибічники природно-правової концепції (право на життя, особисту недоторканість, свободу думки, слова, право на свободу пересування тощо), і надають їм державного захисту, закріплюючи у писаному, позитивному праві. Головний зміст правового регулювання полягає у трансформації природного права в позитивне, що здійснюється шляхом визнання соціально-правових уподобань людини у джерелах права, тобто приведення природного права в закон.

Альтернативною щодо концепцій природного та позитивного права є **історична концепція**. На думку її прихильників (Гуго, Пухта, Совін'ї), право - історичне явище, котре як і мова, не може бути встановлене договором чи впроваджене за чиеюсь волею, воно виникає і розвивається непомітно, поступово та стихійно. За цією концепцією, право - це, насамперед, правові звичаї певного народу, закони, що є похідними від звичасвого права. Тому законодавець має враховувати культурно-історичні та національні особливості права.

Залежно від того, що визнавати базовою основою права (норму права, правовідносини чи правосвідомість), сформувались нормативістська, соціологічна, психологічна концепції право-розуміння.

Нормативістська концепція (Г. Кельзен) ґрунтується на тому, що право - це ієрархія норм, виражених у законах та інших нормативних актах - нормативний регулятор суспільних відносин. На вершині «піраміди» норм стоїть «основна норма», від якої залежить юридична сила та законність інших норм. Кельзен у своєму протистоянні теорії природного права стверджував, що немає жодного іншого права, ніж те, яке

спирається на державу, і що обов'язковість правових норм впливає не з моралі, а з державного авторитету.

Соціологічна концепція (Р. Паунд, С. Ерліх, Р. Іерінг, Л. Спірідонов) зароджується у середині XIX ст., оформлюється у першій половині XX ст. Наголошує на тому, що право існує лише у власне правовідносинах, його слід шукати не у приписах держави, не у психіці, а в реальному житті. Норми права та правосвідомість є лише ознаками права, яке повинно розглядатися не інакше як у дії, у процесі застосування. Творити право отримують можливість правозастосовці, зокрема судді. Творцем живого права визнається суддя, правові відносини складаються у суспільстві незалежно від норм. Норма - більш-менш авторитетний початок для винесення судового рішення.

Психологічна концепція (Л. Петражицький, Г. Тард). Істинне право - конкретна психічна реальність (правові емоції людини), що складається з переживання позитивного права, встановленого державою, та переживання інтуїтивного особистісного права (особистих прав та обов'язків). Реально діючим правом визнається інтуїтивне право, саме воно є регулятором поведінки людини.

Концепції праворозуміння виникають постійно, однією з останніх є лібертарно-юридична концепція російського вченого В. С. Нерсесянца. В основу відповіді на питання «що таке право?» покладено критерій принципів, на яких ґрунтується регулювання відносин у суспільстві. За **лібертарно-юридичного типу** праворозуміння *право – регулятивно-управлінська система, в основу формування і функціонування якої покладено принципи формально-юридичної рівності, свободи, справедливості*. Правова форма відносин діє лише там, де діє принцип формальної рівності та норми, що його конкретизують. Усе, що виходить за межі принципу формальної рівності, вважається антиправовим. Ця концепція багато у чому відповідає розробленим давньоримськими юристами постулатам справедливості, природного способу мислення, правосуддя, взаємності правомірностей сторін, які «урівноважують» одна одну за допомогою прав і обов'язків: за правом кожної стоїть її

інтерес, який може бути задоволений через обов'язки іншої сторони.

Кожна з розглянутих нами концепцій має раціональне зерно, проте жодна з них не може встановити істину в останній інстанції, а з нею - і критерії правильності підходів до вивчення і розуміння такого явища, як право. У такій ситуації виникає спокуса об'єднати всі ознаки, що відповідають актуальним потребам правової науки та практики, в єдину концепцію праворозуміння. Прибічники інтегративного підходу творцями права визнають усіх тих, чиї веління є загальнообов'язковими: право виражається в усьому, що підлягає офіційному захисту як загальнообов'язкові правила, корегують положення правових норм усі ті, на кого покладений відповідний обов'язок. Такий підхід до права є досить абстрактним і не дає однозначної універсальної для всіх часів, держав та політичних режимів відповіді на питання, що таке право. Будь-яка конкретизація його положень небезпечна суб'єктивізмом, відсутні гарантії того, що подібне об'єднання інтегрує лише досягнення, а не вади різних концепцій. В інтересах ефективної правотворчості і правозастосовної практики корисною є плюралістична взаємодія взаємодоповнюючих концепцій праворозуміння, і саме у суперечках з приводу того, чим є право, досягається вирішення багатьох практичних питань.

Інтегративний підхід – спосіб теоретичного пізнання і практичного освоєння соціально-правової дійсності, що дозволяє зібрати воедино, об'єднати всі компоненти права-ідеї, норми і відносин (дій), відобразив тим самим природно-правову природу права, його нормативність, обов'язковість та дійовий характер. Прибічники *інтегративного підходу* творцями права визнають усіх тих, чиї веління є загальнообов'язковими: право виражається в усьому, що підлягає офіційному захисту як загальнообов'язкові правила, корегують положення правових норм усі ті, на кого покладений відповідний обов'язок. *Право* з цієї точки зору – правова ідея, яка втілена в нормі (законі) та фактичних правомірних діях – правопорядку. Такий підхід до права є досить абстрактним і не дає однозначної універсальної для всіх часів, держав та політичних режимів відповіді на

питання, що таке право. Будь-яка конкретизація його положень небезпечна суб'єктивізмом, відсутні гарантії того, що подібне об'єднання інтегрує лише досягнення, а не вади різних концепцій. В інтересах ефективної правотворчості і правозастосовної практики корисною є плюралістична взаємодія взаємодоповнюючих концепцій право розуміння, і саме у суперечках з приводу того, чим є право, досягається вирішення багатьох практичних питань. Інтегративний підхід дозволяє точніше підійти до оцінювання об'єктивного та суб'єктивного в праві, осмислити роль фактичної правомірної діяльності у правотворчому процесі, а отже й природу так званого фактичного права. Утвердження інтегративного підходу має важливе світоглядне значення, що орієнтує масову та професійну правосвідомість на розуміння того, що правове регулювання відносин та вчинків можливе лише там, де об'єктивно існує виконання правовідносин засобами юридичного процесу, що дія права передбачає певні умови, вимагає необхідні ресурси, наявність спеціальних структур, здатних прийняти право та при необхідності примусити до його виконання.

Узагальнюючи більш ніж двотисячолітню історію осягнення природи права, Кант писав: «Юристи дотепер шукають визначення права». Вислів німецького вченого актуальний і сьогодні, оскільки не існує загально визнаної дефініції права. Більше того, на думку російського вченого Л. І. Спиридонова, навряд чи це завдання взагалі може бути вирішене за допомогою формально-логічних засобів, які лише і можуть бути використані для розробки традиційних визначень.

2. Проблеми визначення поняття права

Термін «право» може використовуватися у різних значеннях:

а) сукупність можливостей, що впливають з людської природи і відповідають логіці людського розвитку, об'єктивно існуюче право, яке відображає уявлення людей про ідеали справедливості, свободи, виступає еталоном для

позитивного права (право на життя, право на самовизначення, на повагу до честі та гідності тощо) - *природне право*;

б) система створених державою офіційних правових норм (приписах, принципах права, правових звичаях) - *об'єктивне право*;

в) певні можливості суб'єкта, його свободи, що випливають з офіційних норм і гарантовані державою (право на працю, право на освіту, право на свободу пересування, право на судовий захист, право власника) - *суб'єктивне право*;

г) система всіх правових явищ, включаючи природне право (*природне право, об'єктивне та суб'єктивне право*);

д) у неюрідичному смислі - *права членів суспільних об'єднань, моральні права*.

У якому розумінні використовується термін «право» у кожному окремому випадку, необхідно вирішувати, виходячи із смислового контексту.

Сформулювати визначення права як соціально-політичного явища доволі складно, проте право - основна категорія юриспруденції, і залежно від того, як ми його визначимо, будуть визначатися інші правові категорії, галузеві поняття, від нього залежить законодавча діяльність, орієнтація юридичної практики, правосвідомість людей. Тому з усвідомленням усієї складності та багатогранності права як явища уніфіковане, загальне розуміння цієї категорії при вивченні юридичної науки і у практичній юриспруденції набуває першочергового значення.

Теорія держави та права як наука переважно має справу із спеціально-юрідичним (*позитивним*) поняттям права, згідно з яким воно вважається соціально-юрідичним інструментом регулювання суспільних відносин, пов'язаним з державою. *Позитивне право* – це сукупність юридичних норм, що походять від держави та закріплені у законодавстві, тобто право виражене у законодавстві.

Але перш ніж формулювати визначення об'єктивного права, слід згадати про те, що з усіх визначень найповнішим буде те, автори якого намагатимуться розкрити сторони цього

складного явища на основі аналізу його головних ознак. *Ознаки права* – це сукупність основних рис права, що надають йому характер системи нормативного регулювання в суспільстві.

Розглянемо ознаки юридичного права.

1. *Державно-вольовий характер* права полягає у тому, що право виражає волю суспільства, яка обумовлена економічними, політичними та соціальними інтересами. Право - прояв волі та свідомості людей на певному етапі історичного розвитку. У ньому виражаються об'єктивні потреби та інтереси усього суспільства, окремих його членів та їхніх об'єднань. В умовах суперечок різних інтересів саме право є інструментом досягнення соціального компромісу як вираження загальносоціальної волі. Будь-яке право є проявом волі, проте не кожна воля знаходить своє вираження у праві. Право у знаходженні соціальних компромісів спирається на силу та авторитет держави як організації, що бере на себе обов'язок піклуватися про загальносоціальні справи. Лише та воля набуває публічного та офіційного характеру, яка заснована на державних веліннях або набуває державного визнання.

2. *Нормативність* полягає у тому, що юридичні права та обов'язки виникають не просто на основі державної волі суспільства, яка тлумачиться учасниками суспільних відносин, і не на основі окремих офіційних велінь посадовців. Право виражається зовні як система офіційно визнаних та діючих у державі юридичних норм - правил поведінки загального характеру. Загальні норми дозволяють не вирішувати кожного разу одне й те ж питання знову і знову, а створюють універсальні правила поведінки для будь-кого, хто потрапив у передбачену ними життєву ситуацію. Знання цих правил полегшує людині вибір правильного варіанта власної поведінки за певних умов та обставин. Нормативність демонструє, що право містить у собі та фіксує відносини, нормальні для певного суспільства, найбільш типові, стійкі, повторювані. Саме цю систему норм прийнято називати правом в об'єктивному розумінні, тобто правом, що офіційно діє у межах окремої держави. Норми - це правила поведінки, що визначають права, обов'язки та відповідальність учасників суспільних відносин.

3. *Владно-регулятивний характер* права розкриває специфіку його функціонування як головного регулятора суспільних відносин. На відміну від інших соціальних норм, право є державним регулятором, який регулює відносини між людьми відповідно до державної волі суспільства. Саме тому право держави може бути лише одне, пов'язане з нею. Право є високоефективним інструментом реалізації державної влади, єдиною нормативною системою, яка через вплив на відносини між людьми викликає юридичні наслідки. Право - не творець, а лише регулятор і стабілізатор суспільних відносин. Специфіка регулятивної ролі права полягає у тому, що право встановлює взаємні права та обов'язки, які гарантуються та охороняються державою. Воно є обов'язковим атрибутом будь-якої державності. Порівняно з іншими соціальними регуляторами, право - найефективніший.

4. *Загальнообов'язковість* полягає у тому, що норми, які містять правові приписи, встановлюють права та обов'язки сторін, є не просто загальними, а всезагальними - обов'язковими для всіх суб'єктів. На відміну від решти соціальних норм (моралі, звичаїв, корпоративних норм тощо), за допомогою норм права можна досягти максимальних результатів - охоплення усіх суб'єктів єдиними правилами поведінки. Загальнообов'язковість полягає ще у тому, що норми права поширюються на всіх осіб, які потрапили до сфери дії права, незалежно від того, як вони ставляться до цих норм.

5. *Зв'язок із державним примусом* полягає у тому, що загальнообов'язкові норми, які виражають державну волю, охороняються від посягань державою, яка володіє монополією на примус. Примусовість виражається у тому, що у разі невиконання особою добровільно вимог норм права її можна примусити це робити за допомогою примусу або насильства, покарати за порушення правових вимог. Державний примус - специфічна ознака права, що відрізняє його від інших форм соціального регулювання. Силою державного примусу визначається сфера особистої свободи суб'єкта права та її межі. Суб'єкт, який діє в межах права, є вільним, дії, які виходять за ці

межі, тягнуть за собою примусовий державний вплив. Цей вплив реалізується у двох напрямках:

1) примушення правопорушника відшкодувати заподіяну шкоду;

2) покарання правопорушника.

6. *Формальна визначеність* надає реального значення всім переліченим ознакам права. Право може бути ефективним лише тоді, коли його положення мають суворо визначений за змістом характер і отримують зовнішнє, переважно документальне оформлення. Питання, пов'язані з визначенням меж дозволеної та забороненої поведінки, застосуванням державного примусу, вирішуються за допомогою закріплення нормативних положень в офіційно встановленій формі (закони, інші нормативно-правові акти, правові прецеденти, правові звичаї, які підлягають єдиному тлумаченню). Формальна визначеність обумовлює специфічну структуру правових норм. Ця ознака надає нормам права чіткості, стабільності, реальної застосовності.

7. *Системність* виражається у тому, що право складається із сукупності взаємодоповнюючих норм, воно є складним системним утворенням: усі правові приписи чітко розподіляються, але при цьому узгоджуються між собою. Зрозуміти зміст правової норми та застосувати її можливо лише в комплексі, у сукупності з іншими нормами. У праві всі явища взаємопов'язані, дія одних норм права тягне за собою дію інших.

Деякі автори виділяють серед ознак права такі, як динамізм та стабільність, реальну застосовність, нетотожність права та закону та інші. Але недоречно плутати ознаки з якостями, котрі визначають право як явище, що реально функціонує. Так, динамізм та стабільність демонструють зв'язок права з регульованими ним суспільними відносинами. Право покликане вносити стабільність у суспільні відносини за умов їх постійної зміни. Стабільність права вказує на його стійкість, відносну постійність. Разом з тим право враховує нові суспільні відносини, чутливо реагує на них - у цьому виявляється його динамізм. *Динамізм права* – його здатність змінюватися залежно від зміни умов життя суспільства. Негативними проявами є і зайва стабільність, і зайвий динамізм права. Перша уповільнює

розвиток суспільних відносин, другий завдає нестабільності суспільним відносинам, погано впливає на авторитет права як регулятора суспільних відносин. У праві повинні гармонійно сполучатися елементи стабільності та динамізму, лише за цих умов воно може бути ефективним регулятором суспільних відносин.

Реальне застосування права означає, що воно повинно відповідати умовам життя та рівню розвитку суспільства. Найпрогресивніші, демократичні норми не будуть діяти у суспільстві, яке не здатне до їх сприйняття. Тому найліпшим є варіант, коли правові приписи будуть не тільки прогресивними, а й придатними для використання у конкретному суспільстві. Реальна застосовність права залежить від багатьох позицій. Так, воно повинно не лише встановлювати деякі правила-декларації, а й передбачати механізм їх утілення у життя.

Отже, з урахуванням перелічених ознак визначення права, яке використовується у навчальних цілях, можна сформулювати у такий спосіб: **право** – це регулятор суспільних відносин, який являє собою сукупність загальнообов'язкових та формально визначених норм, що виражають державну волю суспільства, видаються або санкціонуються державою і охороняються силою державного примусу.

Стає очевидним, що бажання створити універсальне інтегративне визначення права не реалізовано ні теоретично, ні практично. У рамках юридичної науки відправним як і раніше залишається поняття об'єктивного права, тому що тільки останнє являє собою самостійний юридичний феномен, як з погляду правового змісту, так і з погляду офіційної форми.

Останнім часом набуло розвитку наступне визначення права.

Сучасне право — це державна воля певної групи людей, еліти, класу й ін., спрямована на регулювання суспільних відносин з метою охорони існуючого, демократичного ладу й реалізована через систему обов'язкових нормативних і ненормативних приписів, правовідносин і інших форм, забезпечених силою державного впливу. Сучасне право - це державна воля всього народу, спрямована на регулювання

суспільних відносин з метою охорони завоювань демократичного ладу, яка реалізується через систему обов'язкових нормативних і ненормативних приписів, правовідносин та інших форм, забезпечених діяльністю держави й інших учасників суспільних відносин.

Право являє собою «матеріалізацію» певної форми правосвідомості - державної волі всього народу. Соціальне призначення сучасного права полягає в регулюванні суспільних відносин з метою охорони завоювань демократичного ладу. Це право не тільки виконує охоронну функцію, але і є творчо перетворюючим фактором у створенні нових, цивілізованих відносин. Основна сутнісна ознака сучасного права реалізується не через один канал (сукупність норм права), а через їхню систему: обов'язкових нормативних і ненормативних приписів, правовідносин й інших форм. Право реалізується не тільки тому, що забезпечено примусовою силою держави, але й завдяки мобілізуючій і організуючій діяльності інших суб'єктів суспільних відносин, притягнутих до роботи з підтримки правопорядку в країні.

3. Сутність права

Ми пересвідчилися у тому, що проблема розуміння права є доволі складною, оскільки у ньому знаходять відображення найрізноманітніші інтереси та потреби представників суспільства, характер економічного розвитку, співвідношення політичних сил, особливості культури, історична епоха. Питання визначення сутності права без перебільшення є одним з найважливіших в усій правовій науці, адже у сутності права відображається сукупність його найважливіших якостей та глибинних зв'язків.

Повноцінне уявлення про право, його природу можна одержати, розкривши його сутність, зміст і соціальне призначення в суспільстві. Сутність будь-якого права полягає в тих його внутрішніх, закономірних, стійких та істотних властивостях, у яких розкривається різноманіття й суперечливість форм буття, закономірностей існування права,

функціонування й розвитку. Властивості права, що носять сутнісний характер, необхідні й невід'ємні, постійні й стійкі, знаходять свій вираз в правових явищах, що ставляться як до змісту (внутрішньої субстанції) права, так і до його функціонування. Ці властивості перебувають в органічній єдності, що виключає можливість дроблення єдиної сутності права на відособлені частини.

Такими служать властивості права, що показують:

- 1) якими об'єктивними історичними факторами обумовлені право, його зміст і дія;
- 2) чию організовану волю вони виражають;
- 3) ким така воля офіційно формується;
- 4) у якій формі вона зводиться в загальний, обов'язковий ранг.

Нерозривність ланцюга цих властивостей права об'єктивно визначена самою логікою походження й існування права. Воно з'явилося на певному етапі розвитку людського суспільства разом з державою, коли в силу відомих історичних факторів на додаток до колишніх правил гуртожитку первіснообщинного ладу треба були створені нові - загальнообов'язкові і забезпечені державою норми. Реальний механізм усякого правоутворення був і залишається таким, що певні процеси в життєдіяльності суспільства з'являються як об'єктивні потреби, усвідомлення таких потреб об'єднано з появою відповідних інтересів, мотивів і цілей людей, їх спільнот і утворень. На цьому ґрунті виростає соціальна воля як результат узгодження різних інтересів, воля, що за певних умов перетворюється в загальнообов'язкову, зводиться в ранг правових норм, права.

Сутність права – *головна, внутрішня, відносно стійка якісна основа права, яка відображає його істинну природу та призначення у суспільстві.*

При розгляді сутності права важливо враховувати два аспекти:

- будь-яке право, насамперед, є регулятором відносин (формальна сторона);
- право обслуговує чийсь інтереси (змістовна сторона).

Регулятивна природа права визначається тим, що воно має вольовий характер. Принципово важливим є те, чия воля знаходить вираз у праві, інтереси яких груп та прошарків воно захищає. З цієї позиції головними підходами до визначення сутності права є *класовий* та *загальносоціальний*. За класового підходу право визначається як система гарантованих державою юридичних норм, що виражають піднесену до рівня закону волю господарюючого класу. Проте цей підхід не є універсальним для будь-якого права. У рабовласницьких та феодальних державах класову сутність мала вся система регулювання суспільних відносин, а не лише право, яке, за винятком римського приватного права, залишалося нерозвинутим і переважно традиційним. Головною його рисою була не класовість, а державна примусовість. Класовий підхід до визначення сутності права заперечується проголошеними у сучасних демократичних країнах пріоритетами розбудови правової держави - представника інтересів громадянського суспільства.

Як доречно зазначає російський вчений В. І. Леушин, право ґрунтується на трьох китах. Це мораль, держава та економіка. Право виникає на основі моралі, держава надає йому офіційності, гарантованості, сили; економіка - це головний предмет регулювання, першопричина виникнення права та сфера, де мораль виявила як регулятор свою несталість. Мораль, держава, економіка - зовнішні чинники, що зумовили виникнення права як нового соціального явища. Специфіка ж права полягає у тому, що в центрі його знаходиться окрема людина з власними інтересами, потребами та свободою. Саме у праві закріплюється свобода кожної окремої людини.

Ці положення відповідають тому, що право виражає загальну волю, пріоритети та цінності людської особистості. Загальна воля є результатом узгодження інтересів усіх учасників суспільних відносин. Виокремлення сутності права як критерію загальної волі надає йому властивості загальносоціального регулятора, інструмента досягнення суспільного компромісу і миру. Таке розуміння сутності права виключає тлумачення його

як знаряддя насильства, засіб подолання індивідуальної волі. Ознаками загальної волі, вираженої у праві, є такі:

- забезпечення та захист силою державної влади;
- вираження узгоджених інтересів учасників суспільних відносин;
- специфічні форми зовнішнього виразу у вигляді офіційних документів;
- забезпечення організованості, упорядкованості суспільних відносин;
- конкретизація як міра свободи, гарантованої та захищеної державою;
- обумовлення характером життєдіяльності суспільства.

З позицій такого підходу сутність права - це обумовлена характером життєдіяльності суспільства, виражена в офіційних документах держави *загальна воля* як результат узгодження інтересів учасників суспільних відносин, що забезпечує їх організованість, упорядкованість, стабільність та розвиток і конкретизується як міра гарантованої та захищеної державою свободи окремого індивіда.

З позицій урахування того, що право є владним *нормативним регулятором* поведінки людей, сутність права включає у себе два аспекти: *ціннісно-нормативний та регулятивний*.

Сучасний підхід до розкриття сутності права полягає у відмові від однобічності при розкритті цього питання. Під **сутністю права вчені відтепер розуміють обумовлену економічними, соціальними, політичними й духовними умовами життєдіяльності суспільства й у відомій мірі погоджену волю соціальних груп (шарів), перетворену в державну волю й виражену офіційно у вигляді правових норм.**

Таким чином, загальна воля, виражена в правових нормах, з'являється як результат узгодження, сполучення інтересів різних суб'єктів. При такому розумінні сутність права може інтерпретуватися як єдність суперечливих сторін: класового й загальнолюдського інтересів, конкретне співвідношення яких залежить від умов історичної епохи;

особистий і суспільного, тому що ще В.С.Соловйов писав, що «сутність права формується в рівновазі двох моральних інтересів: особистої волі й загального добра».

Органічним продовженням сутності права є його мобільний зміст, що перебуває з нею в єдності. Якщо під сутністю права розуміються найбільш головні якості, що визначають його природу, то під змістом розуміється конкретне вираження сутності предмета, що проявляється у всіх його елементах, взаємодіючих один з одним, а також і з навколишнім середовищем (суспільними умовами, у яких діє право). Сутнісні властивості права розгортаються, конкретизуються в його змістовних властивостях, які разом з ними розкривають його єдину природу.

Зміст права складається із всіх його внутрішніх елементів, з єдності всіх його компонентів. У ньому сутність права представлена не в дзеркальному виді. Вона трансформована таким чином, що окремі її сторони (моменти) розчленовані, виділені й перегруповані по нових закономірних властивостях, що носить уже інший, а саме змістовний характер. Зміст права як конкретизована збагачена його сутність убирає в себе процеси, пов'язані з його впливом на суспільні відносини.

Зміст права визначається сукупністю факторів, серед яких воля й інтереси політичної, економічної, релігійної, расової, національної або іншої еліти (верхівки суспільства) грають помітну, часом вирішальну роль. Але зміст права може виражати інтереси різних соціальних груп, їхні компроміси, торішню волю панівного класу, що нині змінилася, примхи й сваволя правителів і т.п. Деякі норми можуть взагалі не виражати нічию волю, а бути помилкою, оманною або нездійсненим правилом (норми середньовічного права про «нечисту силу» і т.п.). Вивчення факторів, що визначають зміст права, становить значний інтерес для історика й соціолога. Для юриста першорядне значення має те, що робить право правом, що вже не залежить у своєму існуванні від мінливих інтересів соціальних спільнот та їхньої волі. Із цього погляду, правом стають ті норми й відносини, які офіційно визнані, охороняються й підтримуються державною владою.

Отже, можна зробити висновок, що якщо сутністю права є виражена в ньому державна воля, обумовлена всім реальним життям суспільства, то змістом - нормативне вираження цієї волі. Інакше, як шляхом видання або санкціонування публічною владою правил поведінки, представляється неможливим звести волю суспільства в загальний ранг. Тим самим зміст права конкретизує сутність права даного суспільства у всьому різноманітті складових його правових норм.

Як і багатьом іншим соціальним нормам, у змістовному плані праву властиві нормативність, формальна визначеність, регулятивність, системність і примусовість. Але ці властивості права мають чітко виражений зв'язок з державою, у чому полягає одна з корінних зовнішніх відмінностей від однойменних властивостей інших соціальних регуляторів. Саме завдяки цій обставині право характеризується загальнообов'язковою нормативністю й державною забезпеченістю.

«Державна домінанта» права не свідчить про його підпорядкованість державі або про несумісність його змісту із природними, що випливають із самої людської природи правами й свободами особи. У змісті права необхідно розрізняти соціальні, державно-вольові й власне-юридичні компоненти. Подібний структурний аналіз дозволяє більш конкретно з'ясувати зміст загальнотеоретичної категорії «зміст права».

Соціальний зміст права міняється в процесі розвитку суспільства. Воно полягає у визначенні правової структури суспільства, привілеїв або обов'язків різних станів або у твердженні загальної рівності перед законом, у закріпленні різних форм власності, в охороні й регулюванні сімейних, господарських, корпоративних, комерційних, виробничих, релігійних, політичних і інших суспільних відносин. Будучи нескінченно різноманітним, обслуговуючи різні суспільства в їхній тисячолітній розвитку, соціальний зміст права мало конкретно-історичний характер. У зв'язку із цим воно цілком закономірно становить захоплюючий і багатоколірний предмет історії права.

Однак соціальні проблеми одержують нормативно-правове рішення, тільки пройшовши через державну волю. Держава бере на себе відповідальність за порядок у суспільстві. Якщо це не вдається - спочатку міняється верховна влада держави, а потім уже зміст права або способи його здійснення. Звичайно, правотворчу діяльність держави направляють соціальні сили, але безпосереднім джерелом права є державна воля, виражена у вигляді правових норм. У політичних діячів, які можуть впливати на розвиток і зміну права, при підготовці й виданні законів «воля вибору різних варіантів поведіння» значно більше й ширше, ніж, скажемо, при санкціонуванні звичаїв або створенні прецедентів. Державно-вольовий зміст права являє собою прояв об'єктивного в праві, коли цей зміст обумовлений соціально-економічними, політичними й іншими суспільними потребами; й - суб'єктивного - коли цей зміст не є обґрунтованим, а, навпаки, довільно спростовується всією соціальною практикою.

Юридичний зміст права полягає в тому, що за допомогою правових норм визначаються суб'єкти права, їхні юридичні статуси, умови вступу в правовідносини, права, обов'язку, заборони, юридичні факти, види правовідносин, склади правопорушень, процесуальний порядок рішення суперечок й розгляду справ про правопорушення, призначення й застосування санкцій. Саме воно розвертає й конкретизує ознаки права, що існують за всіх часів його історії. Це загальнотеоретичне поняття необхідно для виявлення соціального й державно-вольового змісту права й позначення напрямків правового впливу на суспільні відносини.

4. Основні принципи права

Окремим елементом виразу сутності права є його принципи, що розвивалися та набували нових якостей протягом усієї тривалої історії функціонування права. Зазвичай під терміном «принципи» розуміють основну ідею, яка лежить в основі діяльності. Отже, принципи права - основа права.

Принципи права - *основоположні правові ідеї, що визначають зміст та соціальне призначення права.* У принципах права відображаються очікування та уподобання членів суспільства стосовно того, яким право має бути, яким має бути його регулятивний вплив. Принципи права є об'єктивно - суб'єктивними, вони зумовлені об'єктивними обставинами суспільного розвитку та суб'єктивним відображенням цих обставин у свідомості людини. Вихідні ідеї права змінюються разом з історичним розвитком суспільства, із зміною суспільної свідомості. Але не кожна ідея про право стає його принципом. Принципи права відображені у законодавстві. Вони пояснюються у практиці правового регулювання. Мають найвищий рівень абстрагування від регульованих відносин, позбавлені конкретики. Є стрижневим компонентом усієї системи права, надають йому логічності та послідовності. Виражають загальний масштаб поведінки без вказівки на права та обов'язки. Відображають пануючу у суспільстві систему цінностей, обґрунтовуються нею. Є керівним початком при вирішенні певних юридичних справ (особливо при застосуванні аналогії права у правозастосовчій практиці).

Одним з найбільш принципових та проблемних питань правової системи є спосіб закріплення принципів права. Принципи права можуть бути закріплені прямо (фіксуються в тексті нормативно-правового акту) та непрямо (зміст принципу виводиться із змісту як певного акту, так і законодавства в цілому).

Принципи права відіграють дуже важливу роль у правовій системі. Вони обумовлюють несуперечливість правових положень, забезпечують єдність правової системи. Кожна нова норма має перевірятися на відповідність принципам права.

Усі принципи, які закріплені у праві та виражають його сутність, поділяють на дві групи.

Загальносоціальні принципи права характеризують як право в цілому, так і демократичне суспільство, в якому воно функціонує. Ці принципи фіксують, закріплюють основи суспільних відносин. До загальносоціальних принципів права відносять: *політичні основи права* (свобода, демократизм,

розподіл влади); *економічні основи права* (свобода економічної діяльності, рівність усіх форм власності); *моральні основи права* (гуманізм, визнання пріоритету прав і свобод людини та громадянина, соціальної справедливості).

Посилену увагу теорія держави та права звертає на **спеціально-юридичні принципи права**, оскільки саме вони розкривають вихідні ідеї, які лежать в основі функціонування правової системи окремої держави. Ієрархію цієї системи принципів складають *загальноправові, галузеві, міжгалузеві* принципи та принципи *окремих правових інститутів*.

Загальноправові принципи характеризують усю систему права, розкривають напрями її розвитку та функціонування, стосуються всіх правових галузей та інститутів. Саме ці принципи права сьогодні набули універсального значення, оформлення в галузі прав людини і громадянина та закріплення на міжнародному рівні. Розглянемо деякі з головних загальних принципів права.

1. Принцип свободи свідчить про те, що право виступає як ступінь свободи (політичної, економічної, ідеологічної). Цей принцип реалізується через надання свободи свідомого та відповідального обрання варіанта поведінки в межах правової норми. Отже, свобода не означає свавілля, зворотною стороною свободи є відповідальність. Свобода одного суб'єкта права не повинна втручатися в межі свободи іншого.

2. Принцип справедливості означає, що право є рівнем справедливості, який відображає відповідність вкладеного та отриманого в усіх сферах життєдіяльності людини, котрі підлягають правовому регулюванню. Принцип справедливості містить у собі вимоги щодо відповідності між практичною роллю різних індивідів у житті суспільства та їх соціальним становищем, між працею та винагородою, між правами та обов'язками суб'єктів права. У правовій сфері цей принцип має чіткий, формально визначений характер, закладений у правах та обов'язках, методах заохочення та покарання.

3. Рівноправ'я громадян є втіленням принципу справедливості. Рівноправ'я як юридичну категорію необхідно відрізнити від поняття рівності. Остання є матеріальною

основою рівноправ'я. Не всі елементи соціальної рівності можуть отримати закріплення у праві. Право не може гарантувати абсолютну рівність учасникам правовідносин. Рівність у праві - це, насамперед, рівність можливостей, рівність перед законом та судом.

4. Єдність прав та обов'язків полягає у тому, що надані громадянину права співвідносні з його обов'язками. Будь-яке право може бути реалізоване лише через закріплення певного обов'язку.

5. Гуманізм виявляється у тому, що людина, її права та свободи визнаються найвищою правовою цінністю. Ця теза у більшості конституцій розвинутих демократичних країн набула нормативного оформлення. Однією з головних цілей правової діяльності є створення всіх умов, необхідних для нормального існування та розвитку особистості.

6. Сполучення переконання та примусу у праві. Переконання та примус - головні методи управлінського впливу. Одним з провідних завдань правової системи є їх вдале поєднання. Переконання виражається, насамперед, у тому, що ознайомлення із змістом правових норм приводить до усвідомлення доцільності закладених у них моделей поведінки. Додатковими критеріями дієвості норм права є елементи примусу (запобіжні, правовідновлюючі, превентивні заходи, заходи юридичної відповідальності).

7. Демократизм як належність влади народові реалізується не лише через державні, а й через правові інститути (право та законодавство виражають волю народу, закріплюють форми безпосередньої та представницької демократії).

8. Принцип законності виражається у вимогах точного та неухильного виконання юридичних приписів усіма суб'єктами права: фізичними та юридичними особами, державними органами та посадовцями.

У межах курсу теорії держави та права вивчаються переважно загальноправові принципи. Інші групи принципів більш детально розглядаються при вивченні галузевих юридичних дисциплін.

Галузеві принципи - вихідні положення, у межах яких розвивається певна галузь права. Вони властиві окремим галузям. Так, у цивільному праві панує принцип формальної рівності сторін у майнових відносинах, принцип презумпції винуватості відповідача. У міжнародному публічному праві панують принципи поваги до державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи інших держав тощо. Принцип рівності подружжя діє в сімейному праві, принцип індивідуалізації покарання - у кримінальному праві.

Міжгалузеві принципи - вихідні положення, на основі яких розвиваються та функціонують декілька самостійних, часом доволі споріднених, галузей права. Наприклад, принципи гласності та змагальності судового розгляду, національної мови судочинства діють у кримінально-процесуальному та цивільно-процесуальному праві; принципи недоторканості власності, свободи договорів - у цивільному, господарському, банківському праві.

Принципи правових інститутів - положення, що визначають основи функціонування групи норм у складі галузі права. Так, інститут договору у цивільному праві базується на принципах обов'язковості виконання умов договору, неприпустимості односторонньої відмови від виконання угоди тощо.

5. Функції права та його соціальна цінність

Функції права - основні напрями правового впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування. Розгляд функціональної сторони права дозволяє вивчати його у процесі реальної життєдіяльності. За характером безпосереднього впливу на суспільні відносини функції права поділяють на загальносоціальні та спеціально-юридичні.

Загальносоціальні функції - напрями впливу права на суспільні відносини за допомогою неюридичних засобів (тих, які не породжують юридичних наслідків).

Інформаційна - інформування громадян, тобто доведення до адресата відомостей про напрями регулювання суспільних відносин, про їхні права, обов'язки та відповідальність.

Орієнтуюча - джерело орієнтації суб'єктів на позитивні правові установлення, що передбачає формування готовності діяти відповідно до вимог його норм.

Виховна - право разом із мораллю та релігією здійснює цілеспрямований вплив на поведінку суб'єктів із метою формування певних зразків поведінки.

Інтегративна - право є інструментом забезпечення єдності суспільства, формує у членів суспільства установку на дотримання групових стереотипів правомірної поведінки.

Соціалізацій - право втручається у соціальну сферу, схиляє соціальні групи до певних форм поведінки, взаємодії, у суспільстві виникають різноманітні зв'язки, через право усі індивіди приєднуються до єдиної системи соціальної організації.

Соціального контролю - приведення фактичної поведінки до єдиного стандарту, процес зведення до мінімуму розбіжностей, що виникають між вимогами правової норми та її фактичною реалізацією.

Культурно-історична - накопичення у праві культурних надбань людства (демократія, права людини, конституціоналізм тощо).

Спеціально-юридичні функції - напрями впливу права на суспільні відносини за допомогою юридичних засобів.

Регулятивна - завданням цієї функції є регулювання суспільних відносин, безпосереднє закріплення прав та обов'язків учасників правовідносин (суб'єктів права).

Регулятивно-статична - забезпечення стабільності у суспільстві, закріплення суспільних статусів, принципів діяльності, правових дефініцій (закріплення основних прав і свобод особистості, компетенції посадових осіб, визначення правової термінології тощо).

Регулятивно-динамічна - регулювання відносин, обслуговування засобами права тих чи інших соціальних процесів, функція забезпечення активної поведінки суб'єктів права.

Охоронна - захист суспільних відносин через правовий вплив. Головним її призначенням є охорона норм права від порушень, встановлення у суспільстві стану законності та правопорядку, гарантування державою заходів юридичного захисту та юридичної відповідальності. Реалізується функція переважно за допомогою забороняючих норм. За її допомогою здійснюється нормальна реалізація регулятивної функції.

Охоронна функція виражається у:

- встановленні правових заборон на скоєння протиправних дій;
- визначенні юридичних санкцій, що передбачають відповідальність за порушення норм права;
- безпосередньому застосуванні юридичних санкцій щодо конкретних правопорушників.

Цінність права - його сутнісна характеристика, яка дозволяє йому залишатися унікальним соціально корисним явищем. **Цінність права** – це його здатність служити метою та засобом для задоволення соціально справедливих потреб індивідів та суспільства в цілому, стверджувати справедливі та гуманні начала у взаємовідносинах особи та влади, виступати силою, що протистоїть свавіллю. Соціальна цінність права полягає у тому, що воно дозволяє забезпечити порядок у суспільних відносинах, надає їм цілісності, визначає межу дозволеної свободи та обсяг нормальних активних дій людини тим, що протидіє незаконним посяганням на сферу правомірної діяльності за допомогою механізмів юридичної відповідальності та решти примусових заходів. Право надає діям людей організованість, впорядкованість, узгодженість, забезпечує їх підконтрольність. Право є засобом цивілізації відносин. Державно організоване суспільство не може обійтися без права. Воно виступає незамінним засобом державного управління. Загальносоціальна цінність права полягає в тому, що воно впливає на поведінку і діяльність людей за допомогою узгодження їх специфічних інтересів. Цінність права також в тому, що воно є виразником і масштабом свободи особи у суспільстві. При цьому право визначає не свободу взагалі, а визначає міру цієї свободи. Право протистоїть свавіллю,

безконтрольності окремих осіб та груп людей. В цьому сенсі право – це об'єктивно обумовлена у конкретних історичних умовах форма свободи в діях та вчинках людей, їх відносинах. Право є формальною свободою. Цінність права, таким чином, полягає в тому, що воно пронизане гуманними початками: воно відкриває доступ особи до благ, виступає дієвим засобом її соціального захисту. Правові підходи є основою та єдиним можливим цивілізованим засобом рішення проблем міжнародного та міжнаціонального характеру. Право є ефективним інструментом досягнення соціального миру, зняття напруги у суспільстві.

Контрольні питання

1. Чим зумовлене те, що таке явище, як право, не має єдиного розуміння?
2. У чому складність інтегративного підходу до розуміння права?
3. В яких значеннях можна використовувати термін «право»?
4. Перелічіть ознаки юридичного права.
5. У чому полягає сутність такої ознаки права, як нормативність?
6. У чому виражається зв'язок права з державним примусом?
7. Назвіть аспекти сутності права.
8. Дайте стислу характеристику принципам права.
9. Охарактеризуйте функції права.
10. У чому виражається поділ права на матеріальне та процесуальне?

Письмове завдання

Визначить, чи є відмінності у значенні терміну «право» у таких конструкціях: 1) право людини на життя; 2) кримінальне право; 3) право господаря; 4) право міжнародних організацій; 5) право ґрунту та право крові; 6) юридичне право. Яке значення має цей термін у наведених прикладах?

Питання для самостійного опрацювання

1. Система основних ознак права.
2. Проблеми співвідношення права та закону.

Тема 3. ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

1. Розуміння категорій «форма» та «джерело» права

Серед теоретиків держави й права немає єдиної думки щодо того, що варто розуміти під джерелами права. *Під джерелами права одні фахівці розуміють діяльність держави по створенню правових приписів (норм), інші - результат даної діяльності, а треті взагалі говорять про форми права.*

Більш вірною вважається друга точка зору, тому що дві інші позиції стосуються кілька інших юридичних явищ. Діяльність держави по створенню правових приписів - це скоріше область правотворчості. Форма права, звичайно, тісно пов'язана з його джерелами, але вона показує трохи інше: скажемо, як організоване втримування права взагалі, як воно виражено зовні. При цьому можна говорити й про внутрішню форму права, тобто про його структуру, систему елементів, що становлять утримування цього явища, і міркувати також про зовнішню форму, тобто про сукупність юридичних документів, які формально закріплюють правові явища й дозволяють ними користуватися.

Насамперед, необхідно визначити, що розуміється під кожним із цих двох термінів. У праві категорією форми охоплюються два значення:

- а) правова форма;
- б) форма самого права.

Правова форма - вся правова реальність. У цьому випадку мова йде про правові явища, що опосередковують економічні, політичні, побутові й інші фактичні відносини. Поняття правової (юридичної) форми застосується, коли розкривається зв'язок права (або будь-якого іншого правового

явища) з іншими соціальними утвореннями, процесами й відносинами. Форма права - це форма саме права як окремого явища, і співвідноситься вона тільки зі змістом права. Її призначення - упорядкувати зміст права, додати йому властивості державно-владного характеру.

Відповідно до філософських уявлень у спеціальній літературі розрізнялися внутрішня й зовнішня форми права. При цьому під внутрішньою формою права найчастіше розуміли способи організації його змісту. До неї відносять систему права, горизонтальну й вертикальну структури співвідпорядкованості всіх її елементів. Щодо зовнішньої форми права в сучасній вітчизняній юридичній літературі не сформувалося єдиного розуміння, що, найімовірніше, пов'язане з неоднозначним трактуванням різними авторами вже самого змісту права. Іноді, наприклад, думають, що зміст права становить державна воля, а форма права – це юридичні норми. Здається, однак, що більш близько до істини ті вчені, які змістом права визнають не державну волю (це – його сутність), а складові права - правила поведінки. Відповідно, форма права визначається ними як способи внутрішньої організації й зовнішнього виразу права, а точніше – вираження правових правил, що містяться в нормах - правилах поведінки. У цьому випадку під внутрішньою формою мають на увазі таку організацію власного змісту права, що виражається у вигляді різних систем і структур, що виявляються при огляді його зсередини, тобто систему права і його структуру; під зовнішньою формою – зовнішній устрій права, який представлений через різні нормативні джерела в систематизованому виді, у яких його зміст існує, проявляється зовні й функціонує.

Маючи на увазі останнє визначення (зовнішньої форми права), можна визнати, що виникнення питання про поняття «джерело» у його співвідношенні з формою права не є для вчених-юристів випадковим. Правда, якщо говорити про поняття «джерело», те на відміну від поняття «форма» воно не є філософською категорією. Під джерелом у побутовому сенсі зазвичай мається на увазі початок, відправна крапка явища, події, почуття.

Виникнення окремих норм права обумовлено певними явищами громадського життя, які в сукупності, становлячи причину виникнення норм права, утворюють те, що можна назвати джерелами права. Джерелом права в цьому змісті є матеріальні умови життя суспільства. Останні визначають сукупність суспільних відносин. Ними, зокрема, визначається втримування волі народу (групи людей, класу, еліти й ін.) і сама поява тих або інших норм.

Поняття джерела права в юридичних науках уживається й в іншому, юридичному, змісті. Під джерелом права в цьому сенсі розуміється та особлива специфічна форма, якою упорядковані норми права. Напрямки й способи, за якими формуються джерела права, неоднакові, вони відповідають специфіці окремих їхніх видів, особливостям розвитку різних суспільств і цивілізацій, формам держави.

Основні шляхи формування джерел права:

- безпосереднє волевиявлення народу у вигляді голосування або опитування по проектах юридичних актів (рішення народних зборів, референдум, плебісцит і т.д.);
- правотворчість - прийняття нормативно-правових актів повноважними державними органами, а також органами місцевого самоврядування;
- трансформація норм міжнародного права на території держави, яка може бути виконана у вигляді індивідуальної імплементації - «перекладі» таких норм, перетворенні в норми національного права законодавчим шляхом і загальної імплементації - розгляд міжнародно-правових правил як складових частин національного права, тобто безпосередньо діючими;
- санкціонування - схвалення державою у вигляді загальнообов'язкових правил поведінки соціальних норм, корисних для неї в силу їхньої тривалої дії й впливу на населення;
- додання обов'язкової сили судовим рішенням по конкретних справах;

- визнання державою юридичної чинності угод між суб'єктами права із установленням взаємних прав і обов'язків як правові норми.

Описуючи ознаки права, ми зупинилися на такій, як формальна визначеність. Навіть з формулювання цієї ознаки впливає те, що право має певну форму, тобто певний тип зовнішнього відображення. Іншою категорією, якою позначається спосіб організації права зовні, є джерело права.

Термін «джерело права» багатозначний та вживається у різних значеннях:

1) в матеріальному – це те, що впливає на виникнення права, його зміну, розвиток, появу одних норм та відмирання інших. Джерелом права в цьому випадку є ті соціально-економічні та духовно-культурні умови життєдіяльності суспільства, які є першопричиною права та обумовлюють його дію;

2) як джерело пізнання права. Такими джерелами мають виступати пам'ятки права, діюче законодавство, судова практика, юридична література;

3) джерело права у вузькому або власне юридичному значенні як зовнішня форма вираження права, свого роду «юридичний резервуар», в якому містяться норми права. В такому значенні термін «джерело права» використовувався вже в юридичній лексиці Давнього Риму.

В сучасній юриспруденції під **джерелом (формою) права** розуміють *офіційно документальні та інші форми чи способи зовнішнього виразу та закріплення правових норм, надання їм загальнообов'язкового юридичного значення.*

2. Види форм (джерел) права

Виходячи з різних шляхів формування джерел, можна виділити й різні види джерел права. Причому розмаїтість джерел підкріплюється життям і практикою правового регулювання. Так, на підставі цього критерію Ж.-Л. Бержель пропонує поділити джерела права на мимовільні (або спонтанні) і запропоновані. У той же час учений визнає умовність цього підрозділу, оскільки в міру розвитку суспільних форм життя

виникає потреба в оприлюдненні юридичних правил, у доведенні їх до широких мас незалежно від того, чи виникли ці правила мимохіть (спонтанно) або за допомогою спеціальних приписань. З розвитком держави офіційні джерела права стали переважними, причому їх різне «походження» зв'язано лише із проблемами технічного характеру. У роботі Бержеля наведені й іншої класифікації джерел права - письмові (закон) і неписьмові (звичай), прямі (закон, звичай) і непрямі (тлумачення закону й судова практика), офіційні (закон і судова практика) і неофіційні (звичай і тлумачення законів).

Цікавий підхід до класифікації джерел права почав Г.Ф. Шершеневич. Відштовхуючись від російських історичних традицій і доцільності, він, зокрема, виділив і досліджував як джерела права закон (види законів), законодавство Росії в цілому, правові звичаї, адміністративні укази й судову практику.

Сучасна теорія юриспруденції виділяє різні джерела права. При цьому найбільш поширеними у світі є нормативно-правовий акт, правовий прецедент, правовий звичай, нормативний договір.

Найбільшу кількість існуючих у суспільстві норм закріплено саме у нормативно-правових актах. Вони є найбільш поширеними, навіть домінуючими джерелами права. Ця ситуація є типовою і для України - держави, яка розвивається за принципами романо-германської правової сім'ї.

1. Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий компетентним уповноваженим органом держави або безпосередньо народом у суворо встановленому порядку, що містить правові норми, виконання якого у разі необхідності забезпечується силою державного примусу.

Головною сутнісною особливістю нормативно-правового акту як джерела права є те, що він має конкретний зміст, тобто чітко встановлює моделі належної, дозволеної та забороненої поведінки суб'єктів, та абстрактний адресат, тобто поширює свою дію на невизначене коло суб'єктів, не є персоніфікованим. Так, норма Кримінального кодексу, яка передбачає відповідальність за крадіжку не дає вказівки на конкретний адресат власної дії. Відповідальність за таємне викрадення

майна будуть нести всі суб'єкти, в діях яких міститься склад злочину. Настання відповідальності не залежить від інших супутніх ознак, вона є невідворотною для того, хто вчинив злочин.

Іншими особливостями (ознаками) цього джерела права є такі:

1) є результатом правотворчої діяльності держави (приймається або санкціонується уповноваженими органами держави або безпосередньо народом шляхом проведення референдуму);

2) його приписи виражають державну волю суспільства;

3) містить у собі загальнообов'язкові правила поведінки – норми;

4) приймається та реалізується в особливому державно-процесуальному порядку;

5) має суворо визначену документальну форму письмового акту – документу та реквізити (вид акту - закон, указ, постанова; найменування органу, який прийняв акт - парламент, президент, уряд, орган місцевої влади; заголовок; дата прийняття; номер акту; відомості про посадову особу, що підписала акт);

6) публікується у спеціалізованих офіційних виданнях;

7) урегульовує найсуттєвіші за значенням суспільні відносини;

8) розрахований на постійне або тривале використання;

9) система нормативно-правових актів є диференційованою - вони розподіляються залежно від державного органу, який видав акт, за предметом правового регулювання;

10) їх система є ієрархічною, тобто нормативно-правові акти розподіляються за юридичною силою (підзаконні акти мають відповідати положенням закону, закон має перевагу над підзаконними актами, конституція є основним законом).

Хоча структура нормативно-правового акту залежить від його конкретного виду, але можна виділити його типові структурні елементи.

Структурні елементи нормативно-правового акту:

Преамбула – вступна частина, яка не містить норм права, слугує обґрунтуванням нормативно-правового акту, визначає його мету та завдання, вихідні ідеологічні положення. Преамбули використовуються рідко, не є типовими для більшості нормативно-правових актів, як правило, зустрічаються у конституціях (Конституція України 1996 року).

Статті, пункти містять первинні одиниці нормативно-правового акту – правові приписи, через які стаття (пункт) співвідноситься з нормою права. Статті можуть поділятися на частини, а пункти - на абзаци та підпункти.

Глави – структурний елемент, що зустрічається у великих за обсягом нормативно-правових актах (конституція).

Розділи об'єднують глави у великих за обсягом нормативно-правових актах. Хоча можлива така ситуація, коли розділи, що містять статті та пункти, об'єднуються у глави.

Частини – найбільші структурні підрозділи нормативно-правових актів, містяться, як правило, у кодексах. Норми Кримінального та Цивільного кодексів поділяються на норми загальної та норми особливої частини.

2. Правовий прецедент – рішення суду, державного органу або посадової особи, яке стає зразком при подальшому розгляді інших питань аналогічної категорії. Інакше кажучи, процедура використання правового прецеденту зводиться не до дотримання загальних правил, встановлених нормою, а до встановлення норми в результаті практики вирішення аналогічних справ.

Виділяють два види прецедентів: судовий та адміністративний. Прецеденти активно використовуються в країнах англосаксонського права: Велика Британія, Канада, США, Австралія. Найбільш поширеним видом прецедентів є судовий. Характерною особливістю процедури його використання є те, що суддя не повинен приймати рішення, аналогічне попередньому, а повинен з'ясувати сутність правової позиції того судді, який виніс рішення у попередній справі. Ступінь обов'язковості прецеденту залежить також від рівня суду, який приймає рішення, та від рівня суду, який прийняв

прецедент рішення. Що вищим є суд, то менше він обмежений прецедентами.

Судовий прецедент широко використовується в країнах англо-саксонської правової родини – Великобританії, США, Канаді, Австралії. Судовий прецедент як джерело права сформувався в Англії після того, як Вільгельм Завойовник захопив цю країну в 1066 р. Починаючи з реформ Генріха II Плантагенета (1133–1189), з'являються виїзні королівські судді, які виносять рішення від імені корони. Спочатку група справ, що відносяться до ведення цих суддів, була обмежена, однак згодом сфера їхньої компетенції значно розширилася. Вироблені суддями рішення бралися за основу іншими судовими інстанціями при розгляді аналогічних справ. Право, що сформувалося в ході виникнення й впорядкування єдиної системи судових прецедентів, єдиних для всієї Англії, а також інших джерел права, стало називатися загальним (common law). Однак не можна сказати, що до XII ст. судового прецеденту не існувало в жодній країні. Він досить широко застосовувався в рабовласницьких державах Стародавнього миру. Так, у Стародавньому Римі претор, стаючи на посаду, у своєму едикті обов'язково використовував норми права, розроблені попереднім претором. Такий едикт називався перенесеним, на відміну від нового, у якому вказувалися нововведення правозастосування і юридичної практики. Взагалі багато інститутів римського права створилися на базі судових прецедентів. Наприклад, цьому сприяли декрети римських імператорів, що являли собою судові рішення государя у конкретній справі, що мають за правилом аналогії поширювальне значення.

Проте судовий прецедент у сучасному вигляді виник саме в Англії. Свого розквіту система прецедентного права досягла до XIV ст., однак зі зростанням числа прецедентів у ній стала виявлятися тенденція до консерватизму й формалізації, що викликало появу нової форми виразу права - так званого права справедливості (судових рішень, що виносяться лордом-канцлером).

Для судового прецеденту як юридичного джерела характерні наступні риси:

- казуїстичність, тобто максимальна конкретизованість.

Судді «загального права» на відміну від законодавця не створюють рішень загального характеру, розрахованих на майбутнє. Вони вирішують конкретну суперечку. Такий підхід робить норми «загального права» більш гнучкими й менш абстрактними;

- множинність. За десять століть існування прецедентного права нагромадилася величезна кількість казусів. Судді вищестоящих судів створюють прецеденти для нижчестоящих судів, а рішення Палати лордів однаково обов'язкові для всіх. Крім того, рішення, створені певною судовою інстанцією, обов'язкові й для неї самої. З XII ст. лорд Бректон, член Палати лордів, почав вести запису судових рішень, а з XII в. публікуються щорічники судових справ (law records). Тому, незважаючи на гігантський обсяг судових рішень, не можна сказати, що «загальному праву» властива хаотичність;

- гнучкість. Рішення судів різних інстанцій у подібних справах можуть розрізнятися між собою, тому в судді є кілька варіантів дозволу справи, одного прецеденту з декількох;

- суперечливість. На протигагу гнучкості прецедентне право відрізняється й суперечливістю, тому що перед суддею часом виникають діаметрально протилежні по суті рішення у подібних справах.

Також серед недоліків прецедентного права часто називає його жорсткість, неможливість відступити від колись винесених рішень навіть на шкоду справедливості й доцільності.

Прецедентне право Англії значно вплинуло на правовий розвиток багатьох країн світу. У сферу його впливу потрапили США, Канада, Австралія, Індія, Нова Зеландія, інші країни. Судові рішення в усьому світі мають відомий авторитет, а узагальнення судової практики вищою судовою інстанцією країни може впливати на правореалізацію. В окремих країнах таке положення судової практики закріплено в законодавстві. Однак поза межами зазначених країн, де діє прецедентне право,

рішення судових інстанцій, на нашу думку, не виступають у ролі джерел (форм виразу) права

У Великій Британії існують правила дії прецедентів:

а) рішення, винесені палатою лордів, є обов'язковими не лише для неї, а також для усіх інших судів;

б) рішення, винесені Апеляційним судом, обов'язкові для всіх судів, окрім палати лордів;

в) рішення, винесені Вищим судом правосуддя, обов'язкові для судів нижчих інстанцій.

Прецедент на право одночасно є і консервативним, і динамічним. Адже в будь-який момент може бути застосовано прецедент, що виник досить давно. Разом із тим будь-який прецедент за необхідності можна розтлумачити відповідно до потреб того моменту, коли цей прецедент приймався.

Необхідними підставами й умовами функціонування прецеденту як обов'язкового джерела права є:

а) наявність механізму опублікування судових звітів, що припускає загальновідомість прецедентів;

б) існування оптимальної системи професійної юридичної підготовки;

в) ефективно діюча ієрархічна судова влада;

г) нормативність його змісту;

д) визнання з боку держави.

3. Правовий звичай – це санкціоноване державою правило поведінки, яке склалося в результаті тривалого використання, завдяки чому закріпилося як стійка норма. Звичай - одна з найдавніших соціальних норм. Під звичаем ми розуміємо правило поведінки, повторюване протягом тривалого часу, яке сприймається учасниками суспільних відносин як нормальне. Звичаї передували виникненню закону, і саме тому обов'язково перші форми права, які дійшли до наших часів (Закони XII таблиць, Закони царя Хаммурапі), містять у собі не що інше, як правові звичаї. Звичай стає правовим лише у тому разі, якщо законодавець підносить його положення до рангу загальнообов'язкових, тобто ми можемо знайти посилання на звичай у нормативно-правовому акті. У цьому разі (коли звичай

визначається правовим) його виконання може бути забезпеченим примусовою силою держави.

У державному суспільстві норми-звичаї стають правовими у результаті:

1) закріплення їх у судовій та адміністративній практиці як критеріїв вирішення суперечки (англосаксонська правова сім'я);

2) включення звичаю у нормативні акти рабовласницьких та феодальних держав, в яких вони склали найбільш давній вид права - звичаєве право (романо-германська правова сім'я).

У сучасному суспільстві кожна держава по-своєму вирішує, яке місце відвести звичаю в ієрархії джерел права. Відсилання до звичаю традиційно застосовуються в міжнародному морському й торгівельному праві. Так, термін, протягом якого вантаж повинен бути занурений на судно, визначається угодою сторін, а за відсутності такої угоди - термінами, «звичайно прийнятими в порту навантаження». Усім відомий *Lex Mercatoria* (закони торгівлі) - не що інше, як звичай, що пропонує вирішувати суперечки в країні продавця.

У цей час звичай знаходить досить широке застосування в малорозвинених державах Азії, Африки, Океанії. У розвинених державах звичай розуміється, насамперед, як норма, що доповнює закон. Однак є й виняток: у сучасній Франції й Німеччині в сфері цивільного й торгівельного права не виключається застосування звичаю не тільки на додаток, але й проти закону.

Звичаєве право сформувалося на ранніх стадіях розвитку суспільства, але можна назвати сучасні держави, так звані країни «третього світу», де звичаєве право відіграє пріоритетну роль у врегулюванні земельних, сімейних, спадкових відносин (держави Океанії, тропічного поясу африканського континенту, деякі азійські держави). Проте у жодній країні сучасного світу звичаєве право не відіграє роль самодостатнього регулятора суспільних відносин, оскільки дуже поширеними, особливо в умовах цивілізаційного прогресу, стають системи нормативно-правових актів та правових прецедентів. Щодо держав романо-германської правової системи, то правові звичаї дуже сильно

вкоренилися в положеннях нормативно-правових актів. Так, звична для всіх офіційна ідентифікація особи, пов'язана з використанням прізвища, ім'я та по батькові є втіленням у життя правового звичаю нашого народу. Доволі часто правового закріплення набувають ділові звичаї - правила, що негласно використовуються у господарсько-правовому обігу.

4. Нормативний договір – *результат домовленості двох або більше суб'єктів, нормативні положення якого набувають загальнообов'язкового значення в результаті їх офіційного визнання державою.* Особливістю нормативного договору є те, що він укладається правотворчими суб'єктами і, на відміну від індивідуальних договорів (договорів-угод), які мають персоніфікований характер, розрахований на тривале використання і адресований невизначеному колу суб'єктів. Змістом нормативного договору є загальні правила поведінки - норми. За регулятивними властивостями нормативний договір є подібним до нормативно-правового акту.

Можна виділити риси, характерні для нормативного договору як юридичного джерела: загальний взаємний інтерес сторін, рівність сторін, добровільність волевиявлення, взаємна відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання прийнятих зобов'язань, правове забезпечення.

Однак головною характерною рисою цієї форми виразу права є те, що він не приймається яким-небудь правотворчим органом, а являє собою угоду сторін. У сучасній дійсності навряд чи розумно обмежувати коло джерел (форм виразу) права й регулювати всі існуючі й виникаючі знову суспільні відносини нормами закону, що привело б до певного знецінення останнього. Як одне з можливих умов недопущень подібної ситуації й пропонується більше широке й упевнене використання такого виду джерела (форми виразу) права, як договір нормативного змісту, у тому числі й на регіональному рівні.

Таким чином, до властивостей нормативного договору відносять такі:

- 1) містить норми загального характеру;
- 2) укладається добровільно;

- 3) передбачає рівність сторін, що його укладають;
- 4) передбачає згоду сторін у суттєвих питаннях та їх загальні інтереси;
- 5) передбачає взаємну відповідальність за невиконання положень договору.

Нормативний договір застосовується переважно у міжнародному та конституційному праві. Так, прикладами нормативних договорів у конституційному праві є Конституційний договір між Президентом України та Верховною Радою України 1995 року, Федеративний договір Російської Федерації 1992 року. Нормативні договори у сфері міжнародного права (міжнародно-правові акти) доволі часто розглядають як самостійні джерела права, хоча і є певні відмінності, якщо порівнювати їх із внутрішньодержавними нормативними договорами. Ці відмінності є переважно атрибутивними (статус суб'єктів укладання, порядок укладання, порядок ратифікації), а сутнісні, регулятивні ознаки - спільні. Отже, на нашу думку, виділяти міжнародно-правовий договір як самостійне джерело права недоцільно. Важливим моментом, який характеризує міжнародно-правовий договір, є те, що до системи національного законодавства він включається лише з санкції держави. *Процес санкціонування норм міжнародного договору називається ратифікацією.* Суб'єктом ратифікації міжнародних договорів є законодавчий орган, порядок ратифікації такий самий, як порядок прийняття нормативно-правових актів, строки ратифікації та порядок набрання чинності міжнародними договорами ті ж, що і для нормативно-правових актів. В Україні правом давати згоду на ратифікацію наділена Верховна Рада.

5. Правова доктрина – документ, що містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства та визнані державою як загальнообов'язкові. Завданнями правової доктрини є удосконалення процесу правотворчості, удосконалення нормативно-правових актів, створення нових правових категорій, розвиток юридичної методології.

У Древньому Римі юридична наука була одним із провідних джерел права. Пройшовши більш ніж тисячолітній шлях від римських передкласичних юристів, що створили даний феномен, до сучасних коментарів до Кодексу Юстиніана, римська юридична наука сьогодні продовжує залишатися затребуваною лише як навчальний посібник для студентів-юристів.

Не можна забувати, що саме діяльність юристів як джерело римського права допомогло примирити й згладити протиріччя між іншими способами фіксування й вираження права в Римі. Тому юриспруденція - це якщо й не саме основне джерело права в древньому Римі, то один з першорядних як з погляду створення правових формулювань (способів виразу права), так і з погляду додання їм обов'язкової сили (способів офіційного санкціонування).

Таким чином, можна зробити припущення, що римська юриспруденція грала об'єднуючу й перетворювальну роль у системі джерел римського права. Римська наука була й формою існування, й вираження права в древньому Римі (тобто при прийнятті судових рішень було прийнято посилалися на праці відомих юристів), і одночасно ідеальним джерелом правової матерії, з якого черпалися потім ідеї для законодавчої практики. Також варто відзначити, що багато відомих юристів ставали магістратами й тим самим наука проникала в преторське право. Звичайно ж, не можна не вказати на ту величезну роль, що грала римська юриспруденція в кодифікованому вигляді (*Corpus Juris Civilis*) Дигестів Юстиніана, протягом майже десяти століть будучи основним писаним джерелом права поряд з імператорськими конституціями у Візантії.

Твори юристів класичної епохи - Ульпіана, Папініана, Гаю, Павла, Модестіна - були обов'язковими для суддів періоду доміну з V ст. н.е. Саме римськими юристами було розроблено приватне право, що протягом багатьох століть служило й продовжує служити зразком для наслідування.

Після розпаду Римської імперії, з моменту знаходження рукописів з витримками з кодифікації Юстиніана у Ватиканській бібліотеці, почалося відродження правової

культури в Європі. Протягом тривалого часу доктрина була основним джерелом права в романо-германській правовій родині, де право створювали юристи, натхненні ідеями римського права.

У середньовіччя навіть склалися відповідні правила використання наукових доводів для вирішення юридичної справи. У період XIII-XIX ст. були розроблені основні принципи права, які поступово ставали частинами законодавчої бази. У Німеччині до початку XX ст. судді повинні були посилалися на твори римських юристів. Німецьке право XIX ст. з його школою так званих пандектистів до кодифікації 1896 р. було «правом професорів».

Лише в XX ст. роль юридичної науки знову значно знизилася, залишаючись, втім, допоміжним джерелом права. У деяких англомовних країнах при винесенні судових рішень можна дотепер зустріти посилання на висловлення відомих юристів, однак такі посилання є лише додатковою аргументацією.

Стаття 38 Статуту Міжнародного Суду, прийнятого 26 червня 1945 р., характеризує судові рішення й доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй у якості лише «допоміжного засобу для визначення правових норм». Часто такі посилання можна зустріти в неофіційних думках суддів Європейського суду про права людини, якими вони обґрунтовують свої колегіальні рішення.

Взагалі в сучасній літературі й офіційних текстах нормативних джерел зараз використовується словосполучення «правова доктрина», а не «юридична наука». Термін «доктрина» розуміється в різних змістах: а) навчання, наукова й філософська теорія; б) думка вчених-юристів із приводу змісту нормативних актів, з питань правотворчості й правозастосування, пояснення ними дискусійних аспектів права, коментарі чинного законодавства; в) наукові праці авторитетних дослідників в області держави й права.

На наш погляд, тільки в останньому випадку розуміння правової доктрини вона наближається до змісту тої юридичної

науки, що у минулому виступало як джерело (форма вираження) права, будучи офіційно санкціонованою державою.

Правова доктрина визнається джерелом права в англосаксонській правовій сім'ї (посилання на праці вчених при розв'язанні юридичних справ), а також у державах релігійних правових систем (іслам, індуїзм, іудаїзм).

6. Релігійні тексти – документи, що містять церковні канони та інші релігійні норми, які визнані державою та забезпечуються нею. Релігійно-правові норми, що містяться у релігійних текстах, поширені у релігійних правових системах, зокрема в мусульманському праві. У деяких державах релігійно-правові норми тісно переплелися з правовими звичаями (держави чорної Африки).

7. Загальні принципи права – керівні ідеї, базисні засади, на яких ґрунтується правова діяльність. Римські юристи говорили, що право - це мистецтво добра та справедливості. Ці базисні ідеї, принципи можна вважати універсальним для всіх правових систем джерелом права, оскільки вони лежать в основі правових рішень і відображають глибинне призначення права. Безпосередня регулятивна роль правових принципів найбільше відчувається при застосуванні права за аналогією, коли рішення, що має юридичне значення, приймається, виходячи з основ справедливості, рівноправності, доцільності, гуманізму тощо.

3. Види нормативно-правових актів

Нормативно-правові акти є головним джерелом національного права України. Тому питання їх класифікації є принциповими для навчального курсу теорії держави та права. Існують такі критерії поділу нормативно-правових актів на види, як юридична сила, галузева належність, характер волевиявлення, сфера суспільних відносин, строк дії, сфера дії.

Дуже важливе значення має класифікація нормативно-правових актів за юридичною силою. **Юридична сила** є особливою якістю нормативно-правового акту, яка визначає його місце та роль у системі законодавства, залежить від

статусу та повноважень органу, що видав акт. Отже, вона встановлює співвідношення одного акту з іншим та дає пряму вказівку на ієрархію (верховенство або підпорядкування) нормативно-правових актів.

***За юридичною силою** всі нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти.*

***Закон** – це прийнятий вищим представницьким органом держави або безпосередньо народом нормативно-правовий акт, що має вищу юридичну силу, приймається в особливому процедурному порядку, регулює найбільш важливі суспільні відносини.*

Характеристиками закону як нормативно-правового акту вищої сили є такі:

1) закон може бути змінений або скасований лише законодавчим органом;

2) закон є єдиним актом вищої юридичної сили, решта нормативно-правових актів є підзаконними;

3) закон приймається відповідно до конституції та раніше прийнятих законів і не потребує додаткового затвердження;

4) закон приймається з дотриманням спеціальної законодавчої процедури (законодавчого процесу).

*Закони **за юридичною силою** або **за місцем у системі законодавства** поділяються на основні та звичайні.*

Основні закони - це конституції.

***Конституція** – основний закон, єдиний правовий акт, що має особливі юридичні якості, регламентує основи суспільного, політичного, економічного життя суспільства, права та свободи громадян.*

Ознаки конституції.

1. Конституція - закон найвищої юридичної сили.

2. Конституція має верховенство.

3. Конституція має основоположний, установчий характер.

4. Конституція є ядром системи права, базисом для поточного законодавства.

5. Конституція є стабільною, її стабільність забезпечується особливим, ускладненим порядком її перегляду та внесення до неї змін та доповнень.

6. Конституція має народний характер, виражає інтереси громадянського суспільства (народу), а не лише держави.

7. Конституція має гуманістичний характер.

8. Конституція має реальний характер, фіксує ті суспільні відносини, що склалися на момент її прийняття.

Конституції бувають двох видів:

- *кодифіковані* – єдиний систематизований писаний основний закон (Конституція України, Конституція РФ, Конституція США тощо);

- *некодифіковані* – група законів, предметом регулювання яких є особливий вид суспільних відносин, віднесений до конституційного права (Велика Британія, Швеція, Канада). Так, у Великій Британії за відсутності кодифікованого конституційного акту функціонує група конституційних законів (статутів) - Акт про парламент 1911 р., Акт про міністрів Корони 1937 р., Акт про місцеве управління 1972 р. тощо.

Вони діють разом із судовими прецедентами та конституційними звичаями (конституційними угодами).

Конституційні закони є похідними від конституції. Виділяють два види конституційних законів:

- ті, посилення на які містяться у конституції або конституція передбачає необхідність їх прийняття;

- закони, що вносять зміни та доповнення до конституції (наприклад, Закон України "Про внесення змін до Конституції України" від 18 грудня 2004 року). Такі закони після набрання чинності стають невід'ємною частиною конституції.

Конституційний закон відрізняється від решти законів своєю юридичною силою, специфічним предметом правового регулювання, особливою процедурою прийняття (в Україні 2/3 від конституційного складу Верховної Ради).

Звичайні закони – це засновані на конституції *нормативно-правові акти поточного законодавства, присвячені окремим напрямом політичного, економічного, соціального життя суспільства.*

За внутрішньою структурою звичайні закони поділяються на *загальні, спеціальні та оперативні*.

Загальні закони відповідно до конституції регламентують відносини у певних сферах суспільного життя, мають універсальний зміст і поширюють свою дію на суб'єктів, що не володіють спеціальними ознаками. Більшість законів, що приймаються законодавчими органами, є звичайними. Процедура їх прийняття є загальною, приймаються вони простою більшістю від конституційного складу парламенту.

Загальні закони бувають *кодифіковані* або *поточні*.

Кодифіковані кодекси (від лат. *codex* - книга) являють собою єдиний систематизований акт, який містить норми, що регулюють відносно відокремлену сферу суспільних відносин, і створює базу самостійної галузі законодавства (Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення та інші).

Кодекс є логічно узгодженим результатом складної правотворчої діяльності державних органів. Кожен кодекс являє собою нормативний матеріал, що розподілений на розділи, частини, статті, в яких представлено все, що є необхідним для врегулювання певної сфери суспільних відносин: загальні принципи, регулятивні інститути, заходи охорони правил від порушень тощо. Структура кодексу, як правило, складається з двох частин: *загальної* та *особливої*. Загальна частина містить основоположні принципи, визначає мету, завдання галузі, які, у свою чергу, визначають характер, зміст та регулятивні властивості норм особливої частини, які, власне, і закріплюють правила бажаної, належної та забороненої поведінки суб'єктів права.

Поточні закони – нормативно-правові акти вищої юридичної сили, що регулюють окремі напрями суспільних відносин, які входять до предметів правового регулювання різних галузей права. Поточні закони не претендують на охоплення своїм регулятивним впливом цілих сфер суспільних відносин, їх завданням є врегулювання окремих проблем правового життя суспільства (Закон України «Про вибори

Президента України», Закон України «Про державний бюджет України»).

Спеціальні закони – закони, що регулюють обмежену (спеціальну) сферу суспільних відносин та поширюються на визначене коло суб'єктів (певну категорію населення). Це закони про освіту, пенсійне законодавство, закони про соціальний захист окремих категорій населення тощо).

Оперативні закони – нормативно-правові акти, якими вводяться в дію окремі закони, ратифікуються міжнародні договори тощо, їх призначенням є не створення нових норм права, а підтвердження правил поведінки, що містяться в інших нормативних документах. Це так звані норми про норми, що не можуть існувати без інших законів, які вводяться в дію, або міжнародних договорів, які потребують ратифікації.

Правові системи ряду держав (Франція, Іспанія) передбачають існування *органічних законів*, що передбачені конституцією і своїм призначенням мають визначення статусу державних органів. В Україні теж є закони, які визначають порядок діяльності окремих органів державної влади («Про прокуратуру», «Про Конституційний Суд», «Про міліцію»). Але ці закони не передбачені Конституцією України як спеціальні і відносяться до поточного законодавства. Інша ситуація у Франції, Конституція якої передбачає врегулювання органічними законами статусу Конституційної Ради, Вищого Суду правосуддя, Суду правосуддя Республіки тощо.

Особливими видами законів є *закони федеративні та закони суб'єктів федерації*. Ця ситуація є типовою для федеративних держав, у яких використовується як федеральне законодавство (загальнодержавне), так і законодавство окремих суб'єктів федерації. Наприклад, у США як закони федеральні (прийняті вищим законодавчим органом - Конгресом), так і закони окремих суб'єктів федерації, зокрема закони штату Алабама. Тобто федеративна структура законодавства є більш ієрархічною, ніж структура законодавства унітарної держави.

За суб'єктом правотворчості закони поділяються на ті, які *прийняті народом* (шляхом референдуму), та ті, які *прийняті парламентом* (в Україні - Верховною Радою). У Конституції

України зазначено, що всеукраїнський референдум може бути проголошений за народною ініціативою (на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області). Тобто теоретично на референдум може бути винесене будь-яке питання, що потребує з'ясування волі народу. Виняток становлять законопроекти з питань податків, бюджету та амністії. Прийняття законів з цих питань потребує спеціальної підготовки та неабиякого досвіду законотворчої роботи, тому винесення цих питань на всенародне обговорення є принаймні недоцільним.

Види законів *за строком дії*: *постійні, тимчасові, надзвичайні*.

Постійні – закони, що діють без обмеження у часі.

Тимчасові – закони, що діють з обмеженням строку дії (Закон України про державний бюджет).

Надзвичайні – є різновидом тимчасових, приймаються у випадках, передбачених конституцією, діють у період надзвичайного часу, набрання чинності такими законами тягне за собою припинення дії інших законів з тих же питань на період надзвичайного часу.

Підзаконні акти – це акти правотворчості, що засновані на положеннях закону та не суперечать йому. Вони покликані конкретизувати основні положення закону з метою полегшення його реалізації. Підзаконна правотворчість характеризується більшою гнучкістю, порівняно із законодавчою, це обумовлюється спрощеним процедурним порядком прийняття підзаконних актів, визначення цієї процедури конкретним органом – суб'єктом підзаконної правотворчості.

Більшість підзаконних актів приймається органами виконавчої влади. **За суб'єктами видання та сферою поширення** підзаконні нормативно-правові акти поділяються на загальні, відомчі, місцеві.

Загальні підзаконні акти поширюють дію на невизначене коло суб'єктів, тобто всіх осіб, що перебувають на території держави та відповідають загальним, встановленим нормативно-

правовим актом, родовим ознакам. У системі підзаконних актів ці акти мають вищу юридичну силу. До них належать акти президента, акти уряду, (укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України).

Відомчі підзаконні акти поширюють свою дію на тих суб'єктів, які задіяні у діяльності в межах контрольованої відомством сфери суспільних відносин: банківські, фінансові, транспортні, правоохоронні тощо (накази, інструкції, розпорядження, положення, вказівки керівників центральних органів виконавчої влади).

Місцеві підзаконні акти видають у межах своєї компетенції органи місцевого самоврядування (представницькі органи на місцях) та місцеві органи виконавчої влади. Дія місцевих підзаконних актів обмежена простором певного регіону чи адміністративно-територіальної одиниці (постанови та рішення Верховної Ради АРК, постанови, рішення та розпорядження Ради Міністрів АРК, розпорядження голів місцевих державних адміністрацій тощо).

4. Межі дії нормативно-правових актів

Найважливішими характеристиками нормативно-правового акту є параметри або межі, виміри його дії. Ці межі визначають можливості нормативного втручання держави у суспільні відносини з огляду на їх часові, просторові та суб'єктивні характеристики.

Нормативно-правові акти діють у *часі*, *просторі* та *за колом осіб*.

Дія у часі обмежує період дії, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу.

Дія у просторі визначає територію, на яку поширюється дія нормативно-правового акту.

Дія за колом осіб визначає суб'єктів, у яких на основі нормативно-правового акту виникають суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Дія нормативно-правового акту у часі включає такі моменти:

- а) набрання чинності;
- б) втрата чинності.

Вони є головними часовими характеристиками дії нормативно-правового акту. Це початковий та кінцевий моменти його дії.

Набрання чинності нормативно-правовим актом – це момент його вступу у законну силу. Цей момент необхідно відрізнити від моменту прийняття нормативно-правового акту. У момент прийняття нормативно-правовий акт набирає чинності лише у тому разі, якщо це прямо у ньому вказано. Але, як правило, вступ нормативно-правового акту в дію є віддаленим від його прийняття. Нормативно-правові акти можуть починати діяти:

- з моменту прийняття (якщо це вказано у нормативно-правовому акті);
- з моменту офіційного оприлюднення;
- з часу, визначеного самим актом, або з часу, визначеного постановою про введення закону в дію. Цей час може бути визначений як конкретною датою (з 1 вересня 2014 року), так і настанням певної події (наприклад, чергові вибори до Верховної Ради України).

Поширеною практикою є зазначення в нормативно-правовому акті моменту, з якого він набирає чинності. Але винятків з цього правила дуже багато. Так, закони України, в яких не вказано час набрання чинності або також цей час не визначений постановою про введення закону у дію, набирають чинності на всій території України через 10 днів з дня їх офіційного опублікування (закони мають бути опубліковані не пізніше 15-денного терміну після їх підписання Президентом України). Закони (рішення), прийняті в результаті референдуму, набирають чинності з моменту їх опублікування, якщо термін набрання чинності не визначений самим рішенням, наприклад з дати прийняття рішення (датою прийняття закону є день проведення референдуму).

Припинення дії нормативно-правового акту (втрата ним чинності) – це момент втрати ним законної сили.

Припинення дії нормативно-правового акту настає:

- у разі прямої відміни;
- у разі фактичної заміни нормативно-правового акту іншим, який регулює те ж коло питань;
- у разі закінчення терміну, на який було прийнято нормативно-правовий акт;
- у разі зміни обставин, на врегулювання яких було розраховано нормативно-правовий акт.

Дуже важливими, принциповими часовими характеристиками нормативно-правових актів є *зворотна дія (сила)* та *переживання закону*. Вони напряду пов'язані з набранням нормативно-правовим актом юридичної сили. Так, виділяють три принципи дії нормативно-правових актів після набрання ними чинності: *пряма дія, зворотна дія, переживання нормативно-правового акту*.

Найпоширенішим принципом дії є принцип *прямої дії*, коли нормативно-правовий акт поширює свій регулятивний вплив лише на події майбутнього, що сталися після моменту набрання ним чинності.

Зворотна дія – часова характеристика нормативно-правового акту, його властивість, що виявляється у поширенні ним свого регулятивного впливу на випадки і минулого, і майбутнього (і вперед, і назад), що підпадають під формальні ознаки закріпленої в акті моделі поведінки. Тобто нові нормативно-правові акти можуть застосовуватися для прийняття юридичного рішення стосовно подій минулого (до моменту прийняття нового акту).

Зворотна дія закону є винятком із загального правила прямої дії. Загальним правилом є те, що закон зворотної сили не має. Нові закони не поширюють дії на старі життєві випадки. Винятком з цього правила є застосування норм нового закону до старої юридичної ситуації у разі, якщо нові норми поліпшують правове становище учасників правовідносин (зменшують обсяг юридичної відповідальності). Це правило засноване на нормах міжнародного права (Міжнародний пакт про громадянські та

політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року) і знайшло своє відображення у законодавстві багатьох держав. Так, ст. 58 Конституції України зазначає, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Переживання нормативно-правового акту – продовження дії нормативно правового акту, який втратив чинність. Дія таких актів або їх частин регламентована положеннями нового нормативно-правового акту. Так, 12 вересня 1991 року Верховною Радою України було прийнято Постанову «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР», якщо відповідні питання не врегульовані законодавством України, за умови, якщо ці акти не суперечать Конституції та законам України.

Дія нормативно-правового акту у просторі може бути *територіальною* та *екстериторіальною*.

Територіальна дія обмежена суверенітетом держави, тобто її територією. Залежно від юридичної сили нормативно-правові акти можуть поширювати свою дію як на територію всієї держави (закони України), так і на певну її частину (рішення Верховної Ради АРК).

До території держави відносять:

- землю та її надра – *земельний* або *сухопутний простір*;
- річки, озера, штучні водосховища, морські внутрішні (в межах державних земельних кордонів) і територіальні води (у межах 12 морських миль від лінії найбільшого відливу) – *водний простір*;
- атмосфера, або *повітряний простір* над територією держави на висоті до 35 км;
- континентальний шельф;
- морські (у відкритому морі) та повітряні (в польоті за межами України) цивільні судна, морські кораблі (завжди), космічні кораблі та станції під прапором держави;
- території закордонних дипломатичних представництв, консульств;

- трубопроводи, підводні кабелі та нафтові морські вежі.

Екстериторіальна дія нормативно-правового акту регулюється міждержавними договорами та передбачає поширення дії законодавства певної держави за її межами. Правом екстериторіальності користуються військові кораблі та літаки, що знаходяться на території іншої держави, посольства, консульства, дипломатичні представництва.

Дія нормативно-правового акту за колом осіб визначає коло суб'єктів – адресатів тих нормативних приписів (норм), які сформульовані у нормативно-правових актах.

За загальним правилом нормативно-правові акти діють відносно всіх осіб, що перебувають на території його дії (дія у просторі) та є суб'єктами відносин, на які він поширюється (предмет правового регулювання).

До кола тих, на кого поширюється це загальне правило, відносять:

- громадян держави;
- іноземців;
- осіб без громадянства (апатридів);
- осіб із подвійним громадянством (біпатридів);
- усі спільні, іноземні, міжнародні організації (юридичні особи), що знаходяться на території держави та не користуються правом екстериторіальності.

Відмінності у правовому статусі осіб, що перебувають на державній території, дозволяють констатувати ряд винятків із загального правила. Так, реалізовувати активне та пасивне виборче право (право обирати та бути обраним) можуть лише громадяни держави. Також на іноземців та осіб без громадянства не поширюється вимога виконання військового обов'язку.

Іншим винятком із загального правила є поширення дії нормативно-правового акту на осіб, що перебувають поза територією держави. Так, дія кримінального закону поширюється на громадян держави незалежно від території їх перебування.

Окремим рядком слід згадати про статус дипломатичних працівників, які мають дипломатичні привілеї та імунітет. Це

виражається у тому, що на них поширюється дія лише нормативно-правових актів тієї держави, яку вони представляють. Принципи та норми правового статусу дипломатів закріплені у низці міжнародних актів.

Отже, нормативно-правові акти за дією за колом осіб поділяються на такі види, як загальні, спеціальні та виключні.

Загальні – розраховані на все населення, частина з цих актів поширює свою дію навіть на тих громадян, які перебувають поза межами території держави (Кримінальний кодекс).

Спеціальні – розраховані на обмежене коло осіб, конкретну їх категорію (міліція, військовослужбовці, студенти, матері).

Виключні – розраховані на суб'єктів, що не підпадають під дію ані звичайних, ані спеціальних законів. Усі ці суб'єкти мають спеціальний (виключний) правовий статус (глави держав, урядів, працівники дипломатичних місій, деякі інші категорії іноземців, що наділені імунітетом та недоторканістю на території держави перебування).

Контрольні питання

1. Яким чином розуміють категорії «форма права» та «джерело права» у юриспруденції?
2. Перелічіть види форм (джерел) права.
3. Дайте визначення нормативно-правового акту, назвіть його ознаки.
4. Перелічіть структурні елементи нормативного акту.
5. Що таке юридична сила нормативно-правового акту?
6. Що таке закон? Назвіть його характеристики.
7. З яких питань приймаються конституційні закони?
8. Перелічіть види законів.
9. З якими моментами закон пов'язує дію нормативно-правового акту у часі?
10. Темпоральна дія законів.

Письмове завдання

Складіть схеми: 1) загальноісторичних зовнішніх форм (джерел) права; 2) всіх видів нормативно-правових актів України.

Питання для самостійного опрацювання

1. Джерела романо-германського права: поняття, класифікація.
2. Місце та роль закону в системі джерел українського права.

Тема 4. СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ НОРМ ПРАВА

1. Норма права: поняття та ознаки

Останнім часом у багатьох теоретиків держави й права трохи знизився інтерес до системного, комплексного, всебічного, всеохоплюючого дослідження норм права. Деякі з них навіть вважають, начебто проблема норм права в юридичній науці досить осмислена й вивчена. Здається, що сьогодні, коли в Україні формується нова система демократичного законодавства, норм, правил, зразків поведінки й ін., ця проблема не тільки не знята з порядку денного, але й загострюється. У нових умовах виникла необхідність системного, комплексного аналізу сукупності норм права правової держави, тому що багато проблем системи норм права (їхнє поняття, ознаки, застосування, аналіз структури цих норм, функцій і т.д.) все-таки мало досліджені.

Говорячи про право, ми визначаємо його як систему формально визначених, загальнообов'язкових **норм**. Виходячи з цього положення, нашим обов'язком є з'ясування змісту поняття **правова норма** і усвідомлення місця цих норм у системі соціального регулювання.

Насамперед, нам необхідно визначити, яким чином співвідносяться поняття «**норма права**» та «**право**».

Правова норма - це вихідний елемент, свого роду «цеглинка», з яких побудоване все право. Об'єктивне право й правова норма співвідносяться як ціле і його частина, а точніше - як система і її елемент. Правові норми є вихідним і ключовим початком системи права, оскільки саме в них утримуються правила імперативної або диспозитивної властивості, установлені в суспільстві з метою його впорядкування, що втримуються в юридичних актах особливого характеру, тобто в нормативних правових актах. Юридичні норми являють собою моделі належного або можливого з погляду держави поведіння й виступають у відношенні людей як вимоги, заборони або правочину поводитися певним чином.

Норма права (юридична норма) виступає однією з найбільш важливих різновидів діючих у суспільстві соціальних норм. Тому правовій нормі властиві якості, характерні для всякої соціальної норми як регулятора суспільних відносин.

Норма - первинний, вихідний структурний елемент системи права (зразок, масштаб, еталон). Це положення дає нам змогу говорити про те, що нормі права властиві всі загальні риси права, але не дозволяє говорити про те, що ці поняття є тотожними, тобто право та його норма співвідносяться як загальне та особливе. Норма не має такої ознаки права, як системність, оскільки вона регулює суспільні відносини тільки в сукупності з іншими нормами і лише так інтегрується до системи права.

Окрема норма не може сприйматися як право. **Право** - це система норм, у яких виражається державна воля. Окрема норма набуває правового змісту лише тоді, коли вона включена до цієї системи, хоча права свою спеціалізацію, тобто регулює певну поведінку в межах окремої галузі суспільних відносин.

Норма права є самостійним явищем та має свої специфічні ознаки, які відрізняють її від усіх інших соціальних норм.

1. Єдина у системі соціальних норм, **створена** (санкціонована або видана) **державою**, є **офіційним виразником державної волі суспільства**.

2. Являє собою **владне загальнообов'язкове право відносно дозволеної та забороненої поведінки людей** (є правилом **регулятивного характеру**).

3. Є **формально визначеною** - санкціонується або видається державою у конкретній, визначеній правовій формі, яка є документальною, наприклад, у формі закону. Крім того, формальна визначеність пов'язується із специфічною структурою норми права.

4. Видається уповноваженими суб'єктами в межах їх компетенції та відповідно до визначеної процедури, тобто створюється у суворо **встановленому порядку**.

5. Єдина у системі соціальних норм, виконання якої забезпечується **силою державного примусу**.

6. Норма права є не просто соціальним регулятором суспільних відносин, а **державним регулятором** суспільних відносин.

7. Є єдиною серед соціальних норм, вплив якої на суспільні відносини **викликає юридичні наслідки**, гарантом яких є держава.

8. **Офіційно закріплює рівень свободи** та справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів населення держави.

9. Має **чітко виражену структуру**, складається з елементів (диспозиція, гіпотеза, санкція).

Норму права обґрунтовано називають моделлю, зразком, масштабом і т.д. поведінки, оскільки вона являє собою вказівку на бажаний варіант дії. Це типове правило поведінки є результатом врахування нормотворчими органами інтересів демократичного суспільства, правової держави й вільної людини й громадянина, вираженої у формі нормативного припису. Кожна норма права видається для того, щоб урегулювати різноманітні відносини в суспільстві, упорядкувати їх, додати їм необхідну стабільність, оформленість, установити межі поведінки, які були б оптимальні для всіх суб'єктів регульованих відносин.

Таким чином, ми можемо сформулювати поняття правової норми, яке містить у собі її найбільш властиві ознаки.

Норма права - загальнообов'язкове, формально визначене, видане або санкціоноване державою правило поведінки, що охороняється нею та є державним регулятором суспільних відносин.

2. Види норм права

Норми права як первинний елемент системи права є досить різноманітними за своїм змістом, напрямом урегулювання суспільних відносин, суб'єктом нормотворчості, функціональним призначенням тощо. Ці та інші критерії є підставою класифікації правових норм.

За функціональним призначенням норми права поділяються на норми *відправні* та *норми-правила поведінки*. Цей критерій дає відповідь на питання: які завдання перед собою ставив нормотворець, якими є завдання норми, яким має бути соціальний ефект її дії.

Відправні – це норми найбільш загального характеру, вони визначають основи правового регулювання, закріплюють базисні категорії, принципи та поняття. Безпосередніх правил поведінки вони не містять, на права та обов'язки суб'єктів не вказують. Вони опосередковано визначають напрями та зміст правової діяльності. Відправні норми поділяються на чотири групи.

Норми-правила поведінки, тобто ті, що безпосередньо закріплюють варіанти можливої, належної та забороненої поведінки (права та обов'язки суб'єктів права), поділяються на *регулятивні* та *охоронні*.

Регулятивні норми встановлюють права та обов'язки суб'єктів права, спрямовані на врегулювання правомірної поведінки, формулюють позитивні приписи у праві (наприклад, норми цивільного права).

Охоронні норми передбачають негативну реакцію держави на неправомірну поведінку учасників правовідносин. Передбачають застосування до порушника норм негативних заходів у формі державного примусу (наприклад, норми кримінального права).

Система більшості галузей права передбачає існування загальної та особливої частини. *Норми загальної частини* встановлюють ті положення, які властиві певній галузі права в цілому (загальні засади, завдання, основні поняття, принципи), переважно ці норми є *відправними*.

Норми *особливої частини* деталізують положення окремих інститутів права, встановлюють правила поведінки, права та обов'язки суб'єктів. Це *норми-правила поведінки*.

За предметом правового регулювання, тобто за **галузевою належністю**, норми поділяються на норми *конституційного, кримінального, цивільного, фінансового, трудового, банківського права* тощо.

Усі галузеві норми поділяються на норми *матеріального* та *процесуального* права. Норми *матеріального права* відповідають на питання "що регулюється?", встановлюють межі правовідносин, закріплюючи права та обов'язки суб'єктів права, їх правовий статус (цивільне, кримінальне, трудове). Норми *процесуального права* відповідають на питання «яким чином регулюється?», вони врегульовують організаційні відносини, мають процедурний, управлінський характер, регламентують порядок, форми та методи реалізації норм матеріального права, діяльність правозастосовців, порядок ведення ними юридичних справ і стосуються не всіх суб'єктів, а лише учасників юридичного процесу (позивача, відповідача, підозрюваного, обвинуваченого, суду, судді, адвоката, прокурора тощо). До галузей процесуального права відносять кримінальний процес, цивільний процес, господарський процес.

За методом правового регулювання норми права поділяються на чотири групи.

Імперативні (категоричні) – змістом цих норм є застосування владних наказів щодо виконання державних приписів. Вони є загальнообов'язковими, не допускають іншого трактування приписів. Такі норми є характерними для тих галузей права, які передбачають відносини нерівності - влади та підпорядкування - галузей публічного права (конституційне, кримінальне, адміністративне право).

Диспозитивні - змістом цих норм є надання суб'єктам певного простору для волевиявлення, тобто вони передбачають варіант поведінки, але дозволяють суб'єктам у межах правової норми на власний розсуд корегувати обсяг прав та обов'язків. Передбачене нормою правило починає діяти лише у разі відсутності згоди сторін. Ці норми належать до сфери приватного права (норми цивільного, шлюбно-сімейного, торговельного права).

Рекомендаційні - норми, що встановлюють варіанти бажаної, на думку держави, але не обов'язкової поведінки. Для забезпечення реалізації цих норм адресати вживають заходів у межах власної компетенції з урахуванням місцевих умов та можливостей. Суб'єктами - адресатами цих норм переважно є колективні організації з державною формою власності.

Заохочувальні - норми, що встановлюють заходи заохочення за здійснення бажаних та корисних для держави та суспільства діянь (сумлінне виконання своїх державних та громадських обов'язків).

За характером регулятивних приписів норми права поділяються на три групи.

За суб'єктом нормотворчості або юридичною силою, яка залежить від органу, що видав норму, норми права поділяються на:

- *законодавчі* - отримали відображення в законах, основним серед яких є конституція. Мають вищу юридичну силу.

- *підзаконні* - відображені у підзаконних нормативно-правових актах, мають відповідати нормам законів, можуть деталізувати їх положення.

За ступенем визначеності виокремлюються *абсолютно визначені та відносно визначені* норми.

Абсолютно визначеними вважають норми, в яких конкретно та вичерпно визначені умови, за яких норма права вступає в дію (гіпотеза), чітко виписане правило поведінки суб'єктів правовідносин (диспозиція), чітко вказано на наслідки порушення вимог норми (санкція).

Відносно визначені норми дають лише загальні ознаки умов, за яких норма права вступає в дію, суб'єкти діють у межах диспозиції, обираючи власний варіант поведінки, санкція передбачає лише можливі межі відповідальності або передбачає альтернативні варіанти відповідальності.

За юридичною дією існує три різновиди норм: за дією у часі, дією у просторі та дією за колом осіб.

3. Структура норми права

Хоча норма права є первинним елементом системи права, вона, власне, є доволі складним утворенням, що має свою структуру. Специфічна структура норми права є одним з напрямів втілення такої ознаки норм права, як формальна визначеність.

Структура правової норми - внутрішня будова правової норми, її розподіл на складові елементи та зв'язок цих елементів між собою.

Для досягнення функцій правового регулювання норма права повинна містити у собі такі компоненти: умови, за настання яких норма починає діяти, зміст правової норми (правило поведінки), наслідки, які настають у разі невиконання вимог правової норми.

Відповідно до цих завдань будується структура норми права, яка складається з трьох структурних компонентів: гіпотези, диспозиції та санкції. Тричленна структура норми (виражена в логічній нормі) має важливе практичне значення: законодавця такий підхід орієнтує конструювати в законі повноцінну норму, яка здатна виступати дієвим регулятором, а правозастосовника націлює на ретельний та всебічний аналіз нормативного матеріалу в цьому його обсязі, відтворюючи в ньому всі елементи, створюючи єдине ціле – нормативний припис, який складається із гіпотези, диспозиції та санкції.

Кожен із перерахованих елементів має у структурі правової норми особливе місце та призначення. І лише в результаті цілісного об'єднання трьох структурних компонентів норми права ми можемо говорити про можливу ефективність її

застосування. Таким чином, норма права у своєму загальному вигляді може бути виражена формулою:

якщо - то – інакше.

Гіпотеза - *передумова дії норми права, в якій вказуються ті юридичні факти, з настанням яких норма права починає діяти, тобто на основі яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини.* За допомогою гіпотези передбачений диспозицією абстрактний варіант поведінки пов'язується з конкретними особами, з тим чи іншим життєвим випадком, подією або дією, місцем, часом тощо.

Гіпотези поділяються на види за різними критеріями.

Гіпотези **залежно від структури** бувають *прості, складні та альтернативні*. Проста гіпотеза передбачає одну умову, через яку реалізується правова норма. *Складна* - це та гіпотеза, яка пов'язує дію норми з настанням декількох (двох або більше) обставин. *Альтернативна* гіпотеза - різновид складної гіпотези, особливість якої полягає у тому, що для дії норми права необхідним є настання будь-якої умови, зазначеної у складній гіпотезі.

За наявністю або відсутністю юридичних фактів гіпотези поділяються на *позитивні* та *негативні*. Позитивні пов'язують реалізацію правового припису з настанням певних умов. Так, для укладення шлюбу необхідними умовами є досягнення шлюбного віку та інші умови. *Негативні* передбачають, що застосування норми права здійснюється у разі відсутності зазначених у гіпотезі умов (ненадання допомоги хворому особою, яка була зобов'язана надати таку допомогу).

За ступенем визначеності гіпотези бувають *визначеними* та *відносно визначеними*. У *визначених* вичерпно називається умова, з настанням якої правило поведінки вступає в дію (договір займу на певну суму - письмова форма). *Відносно визначені* містять формулювання у загальній формі, наприклад: "з причин, що визнані судом незадовільними".

За формою виразу гіпотези поділяються на *абстрактні* (загальні) та *казуїстичні* (конкретні). *Абстрактні* - умови застосування норми визначаються загальними, родовими ознаками. Ця гіпотеза пов'язує дію норми з настанням

конкретних обставин певного виду, абстрагуючись від окремих випадків. Це дозволяє охопити та врегулювати значну кількість однорідних випадків. Норми з абстрактною гіпотезою є стабільними внаслідок того, що родові ознаки, які містить у собі гіпотеза, є стійкими явищами.

Казуїстична (з лат. "казус" - випадок) гіпотеза визначає умови дії норми, використовуючи більш вузькі, родові ознаки. Тому норма поширює свою дію на більш вузьке коло відносин, внаслідок чого є менш стабільною. Історично казуїстична гіпотеза виникла раніше, але у сьогоденні практично зникла з нормотворчості, її застосування призводить до збільшення кількості юридичних складів і одночасно не дає можливості досягти повноти юридичного визначення.

Незалежно від виду гіпотези, вона завжди визначає умови, з настанням яких починає діяти диспозиція.

Диспозиція - структурний елемент норми права, який визначає правило поведінки, згідно з яким повинні діяти учасники правовідносин, закріплює права та обов'язки сторін, визначаючи межу дозволеної поведінки. Диспозиція є центральним структурним компонентом норми права регулятивного характеру, що дозволяє їй при настанні умов, передбачених гіпотезою, врегульовувати суспільні відносини. Саме диспозиція містить у собі модель правової поведінки.

За характером приписів диспозиції бувають *уповноважуючими* (надають право, визначають варіант дозволеної поведінки), *зобов'язуючими* (визначають обов'язок суб'єкта, варіант належної поведінки), *забороняючими* (містять у собі заборону скоєння певних протиправних дій або бездіяльності).

За ступенем визначеності виділяють *визначені* (закріплюють однозначне правило поведінки, можливість вибору іншого варіанта поведінки не надається) та *відносно визначені* (вказують на певні ознаки поведінки, у межах яких суб'єкти уточнюють свої права та обов'язки) диспозиції.

За формою виразу розрізняють *абстрактні* та *казуальні* диспозиції, при цьому під абстрактною мають на увазі ту, яка розкриває тип поведінки, а казуальна перераховує конкретні

дозволи та заборони. Так, російське «Уложення про покарання кримінальні та виправні» містило казуальні гіпотези та мало 2224 статті.

За способом викладення правил поведінки диспозиції поділяються на *прості, описові, відсильні та бланкетні*.

Проста диспозиція називає варіант поведінки (дозвіл чи заборону), не деталізуючи його.

Описова диспозиція описує всі основні ознаки правил поведінки.

Відсильна диспозиція не містить повного описання правила поведінки, а відсилає для ознайомлення з ним до іншої статті певного нормативно-правового акта.

Бланкетна диспозиція для ознайомлення з правилами поведінки відсилає до інших нормативно-правових актів (інструкцій, правил) тієї або ж іншої галузі.

Санкція - *заклучний елемент норми права, який передбачає певні небажані наслідки матеріального, фізичного, психічного характеру, що настають для особи, яка порушила диспозицію норми.*

Саме санкції демонструють зв'язок норми права з державним примусом.

Санкції є найгнучкішою частиною правової норми і саме санкції найбільш чутливо «реагують» на зміну суспільних відносин, змінюючи вид та межі відповідальності за порушення правової норми, соціальна значущість якої змінилася.

Санкції класифікуються, насамперед, **за галузевим призначенням**: *кримінально-правові* - являють собою ступінь державного примусу, що застосовується до осіб, визнаних судом винними у вчиненні злочинів (позбавлення волі, штраф, позбавлення права займатися певними видами діяльності тощо); *адміністративно-правові* - застосовуються адміністративними органами та судами до осіб, визнаних винними у скоєнні адміністративних проступків (штраф, позбавлення спеціального права, виправні роботи, адміністративний арешт); *дисциплінарно-правові* санкції передбачені нормами трудового права та військового законодавства, застосовуються адміністрацією організації (командирами у Збройних силах) за

порушення трудової (військової) дисципліни (зауваження, догана, звільнення, попередження); *цивільно-правові* - застосовуються до порушників норм цивільного законодавства з метою відшкодування завданих наслідків та поновлення порушених прав (відшкодування порушником заподіяної шкоди, вилучення майна з незаконного володіння, відшкодування збитків, примусове виконання невиконаного обов'язку).

За характером наслідків санкції бувають *правовідновлюючі* - пов'язані з відновленням порушених прав та законних інтересів фізичних чи юридичних осіб, не мають на меті покарати особу - правопорушника (відшкодування збитків, сплата аліментів, сплата пені тощо), застосовуються у цивільному, господарському праві; *штрафні (каральні)* - активний примусовий засіб, спрямований на покарання правопорушника (позбавлення волі, штраф, виправні роботи), застосовуються у кримінальному, адміністративному праві; *превентивні* (догана, попередження, привід, арешт майна, примусове лікування) - спрямовані на подальше недопущення протиправної поведінки після скоєння особою правопорушення, а також на забезпечення можливості подальшого відшкодування завданих збитків. Застосовуються у кримінальному, адміністративному, трудовому праві.

За ступенем визначеності санкції поділяються на: *абсолютно визначені* - вказують вид державного впливу, який застосовується у разі порушення норми (штраф за проїзд, у цивільному праві - повне відшкодування збитків); *відносно визначені* - встановлюють нижчу та вищу межу державного впливу на правопорушника (від - до); *альтернативні* - правозастосовець обирає з двох або більше варіантів державного впливу один, який застосовується до правопорушника (у санкції декілька видів несприятливих наслідків, перерахованих з використанням сполучника «або»); *кумулятивні* - ті, які передбачають одночасне настання декількох наслідків несприятливого характеру (у санкції декілька видів несприятливих наслідків, перерахованих з використанням сполучника «та»).

Підбиваючи підсумок вищесказаного, ми можемо сформулювати поняття структури норми права, яке містить у собі найістотніші ознаки. **Структура норми права** - це *логічно узгоджена внутрішня будова правової норми, що характеризується наявністю взаємопов'язаних логічно елементів.*

4. Співвідношення норми права та статті нормативно-правового акту.

Для того щоб діяти та функціонувати, норми права потребують певного документального оформлення, закріплення в офіційних документах, найбільш поширеними серед яких є нормативно-правові акти.

Нормативно-правовий акт є формою взаємозв'язку між абстрактними моделями правового регулювання та конкретними виконавцями правових приписів.

Нормативні акти так само, як і норми права, мають свою структуру: статті, пункти, параграфи, глави, розділи. Але головним структурним елементом нормативно-правового акту є стаття. Правильне розуміння правової норми передбачає чітке розуміння співвідношення статті нормативно-правового акту та норми права. Стаття нормативно-правового акту - зовнішня форма виразу, засіб втілення норми права.

Норма права далеко не завжди збігається із статтею нормативно-правового акту, тому не завжди можна виявити в окремій статті усі три структурні компоненти. Правила законодавчої техніки передбачають такі вимоги до статті нормативно-правового акту, як ясність, компактність викладення матеріалу, тому в деяких випадках ми можемо лише передбачати окремі структурні компоненти норми права або шукати їх в інших статтях нормативно-правових актів.

Теорія права розрізняє три варіанти співвідношення норми права та статті нормативно-правового акту.

1. Норма права та стаття закону або іншого нормативно-правового акту збігаються. Тобто у статтю включені всі три елементи норми права. Приклад: норми особливої частини

кримінального права, де диспозиція - заборона, гіпотеза - скоєння описаного злочину, санкція - ступінь покарання.

2. Норма права викладається у двох або більше статтях одного або декількох нормативно-правових актів. Як правило, гіпотеза та диспозиція викладаються окремо від санкції. Приклад: умови та правила укладення договорів - одна стаття, наслідки визнання договору недійсними (санкція) - інша стаття. Або умови укладання шлюбу - одна стаття, правила укладання шлюбу - інша стаття, наслідки розірвання шлюбу - третя стаття.

3. В одній статті міститься декілька правових норм. Приклад: статті особливої частини Кримінального кодексу, де в одній статті викладено декілька правових норм - частин.

Існують три способи викладення правових норм.

Прямий - структурні елементи норми права викладені в одній статті нормативно-правового акту у повному обсязі.

Відсильний - у статті нормативно-правового акту викладена частина норми, яка має пряме посилання на текст, що доповнює зміст норми. Тобто така норма не містить повного опису правил поведінки та, як правило, відсилає для ознайомлення з ним до іншої статті цього ж нормативно-правового акту.

Бланкетний - для ознайомлення з правилами поведінки відсилає до інших нормативно-правових актів (інструкцій, правил) тієї або ж іншої галузі. При цьому у статті немає інформації про джерело, у якому наведені дані, що доповнюють норму. Передбачається, що правозастосовець має певні знання про ці дані завдяки власній професійній ерудиції.

Іноді виділяють також інші способи. А саме, *абстрактний спосіб* – такий спосіб викладення норм права, коли обставини, факти, ознаки моделюючих дій, їх умов та наслідків викладаються в тексті в узагальненому вигляді, тобто у вигляді абстрактного поняття. *Казуїстичний спосіб* – такий спосіб викладення норм права, коли моделюючі дії, їх умови та наслідки викладаються не узагальнено, а шляхом визначення їх індивідуальних ознак, перелічення тих чи інших випадків (казусів).

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте ознаки норми права.
2. Яким чином співвідносяться поняття «право» та «норма права»?
3. За якими критеріями класифікуються норми права?
4. У чому відмінність відправних норм та норм-правил поведінки?
5. Яким чином логічна схема «якщо - то – інакше» втілилася у структурі норми права?
6. Дайте визначення структурним елементам норми права.
7. Назвіть види гіпотез.
8. Назвіть види диспозицій.
9. Назвіть види санкцій.
10. Як співвідносяться норма права та стаття нормативно-правового акту?

Письмове завдання

Складіть у зошиті схему видів норм права.

Питання для самостійного опрацювання

1. Логічна структура норми права.
2. Охарактеризуйте норми права за функціональним призначенням.

ТЕСТИ ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЮ 1

1. Дайте визначення позитивного (юридичного) права:

а) це регулятор суспільних відносин, який являє собою сукупність загальнообов'язкових та формально визначених норм, що виражають державну волю суспільства, видаються або санкціонуються державою і охороняються силою державного примусу;

б) система норм, які перебувають у певній підпорядкованості і регулюють рівень дозволеної поведінки суб'єкта;

с) сукупність формально визначених норм, які встановлені або санкціоновані державою, є загальнообов'язковими, регулюють і охороняють суспільні відносини та соціальні цінності, що забезпечується не примусом, а силою переконання;

д) встановлене або санкціоноване державою правило поведінки, яке є загальнообов'язковим для виконання всіма суб'єктами, яким воно адресоване, і за невиконання якого настає юридична відповідальність;

е) конкретна психічна реальність (правові емоції людини), що складається з переживання права, встановленого державою, та переживання інтуїтивного особистісного права (особистих прав та обов'язків).

2. **Об'єктивне право - це:**

а) правові норми та принципи як юридично визнані можливості суб'єкта права задовольняти свій інтерес;

б) права та свободи людини;

с) реальні правовідносини, що виникли на підставі реалізації прав та свобод громадян, організацій та самої держави;

д) ступінь можливої поведінки суб'єкта права;

е) законодавство та інші джерела юридичних норм, в яких набувають офіційного державного визнання соціально-правові уподобання учасників суспільного спілкування (усі нормативно-правові акти, які прийняті державою та існують незалежно від волі окремої особи).

3. **Суб'єктивне право - це:**

а) система діючих у державі правових норм та принципів;

б) штучне право, яке походить від держави та суспільства, виражене у писаних формах, наявне в документах;

с) сукупність конкретних прав і обов'язків, які належать суб'єкту і можуть бути реалізовані у правовідносинах;

d) система обов'язкових правил поведінки, що встановлюються державою і охороняються нею від правопорушень;

e) індивідуальні можливості, що виникають на основі і в межах норм об'єктивного права та задовольняють конкретні інтереси та потреби його володаря.

4. Назвіть загальносоціальні функції права:

a) інформаційна, орієнтуюча, виховна, політична, економічна;

b) регулятивна, гуманістична, ідеологічна, управлінська;

c) економічна, політична, соціальна, екологічна, управлінська, охоронна;

d) інформаційна, орієнтуюча, виховна, інтегративна, соціалізації, соціального контролю, культурно-історична;

e) статична, динамічна, регулятивна, охоронна.

5. Спеціально-юридичними функціями права є:

a) виховна, каральна, функція відповідальності;

b) регулятивна, охоронна;

c) організаційна, галузева, охоронна;

d) правотворча, правозастосовна, правоохоронна;

e) статична, динамічна.

6. Принципи права - це:

a) безперечні вимоги до учасників правовідносин із метою регулювання особистих суспільних та загальних інтересів;

b) правила поведінки, що чітко вказують на права та обов'язки осіб;

c) правила поведінки загального характеру, що складаються в суспільстві у зв'язку з проявом волі членів суспільства;

d) основоположні правові ідеї, що визначають зміст та соціальне призначення права;

e) основні напрями правової діяльності.

7. Праворозуміння - це:

a) правова категорія, що позначає ставлення до права;

b) наукова категорія, яка виражає процес та результат цілеспрямованої діяльності свідомості людини, що складається з розуміння права, його сприйняття та відношення до нього як до діючого та бажаного;

c) поняття, що розкриває офіційну державну доктрину правової ідеології, яка лежить в основі державного розвитку;

d) наукова категорія, що виражає процес правоутворення на основі суб'єктивних поглядів учасників суспільного спілкування;

e) сукупність усіх правових ідей.

8. Соціальне регулювання - це:

a) сукупність різних заходів щодо втілення конституційних норм у життя;

b) процес упорядкування суспільних відносин за допомогою різноманітних соціальних норм;

c) сукупність технічних та соціальних норм;

d) регулювання, в основі якого лежить дозвіл і яке будується за принципом: дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом;

e) регулятивний вплив права на суспільні відносини.

9. Які з перелічених норм поділяються на технічні та соціальні?

a) соціальні;

b) суспільні;

c) соціалістичні;

d) статичні;

e) правові.

10. Які з наведених норм належать до технічних?

a) правила поведінки, що регулюють відносини всередині різних недержавних організацій між їх членами;

b) норми, що регулюють суспільні відносини у сфері економіки, пов'язані із взаємодією форм власності,

виробництвом, розподілом і споживанням матеріальних благ;

- с) норми-правила, які регулюють відносини у сфері охорони навколишнього середовища;
- d) інструкції з експлуатації машин та механізмів, норми збуту сировини, палива;
- е) норми видобутку корисних копалин.

11. Які з перелічених норм не належать до соціальних?

- a) норми права;
- b) технічні;
- с) релігійні;
- d) звичаєві;
- е) корпоративні.

12. Оберіть правильне визначення:

a) звичаї - правила, які регулюють поведінку людини згідно з уявленнями про добро і зло, честь, гідність, справедливість;

b) корпоративні норми - правила поведінки, що врегульовують відносини у сфері захоплення, утримання, реалізації влади на підприємствах, установах, організаціях;

с) політичні норми - правила, що регулюють відносини між класами, націями, народностями, пов'язані з їх участю у боротьбі за державну владу та її здійснення;

d) норми моралі - правила поведінки, що засвоюються протягом тривалого людського досвіду, виконання яких забезпечується звичкою та суспільним авторитетом;

е) економічні норми - правила поведінки, що регулюють відносини між членами організацій.

13. Релігійні норми - це:

a) норми, які регулюють відносини у сфері релігії та між різними релігіями, специфічні культові дії, засновані на вірі в існування Бога;

b) санкціоновані державою церковні канони та інші релігійні правила, яким надається загальнообов'язковий характер;

с) норми, що склалися на основі релігії, у тлумаченні вчених-богословів і правознавців;

д) норми, що регулюють взаємовідносини віруючих різних конфесій;

е) норми, що відокремлюють школу від церкви, а церкву – від держави.

14. За сферою регулювання суспільних відносин соціальні норми поділяються на:

а) політичні, корпоративні, моральні, технічні, правові, релігійні;

б) звичаєві та традиційні;

с) правові, моральні, релігійні, корпоративні, етичні, естетичні, управлінські;

д) економічні, культурні, правові, моральні, релігійні;

е) політичні, економічні, екологічні тощо.

15. Правила, що склалися та набули широкого вжитку в будь-якій галузі підприємництва, не передбачені законодавством незалежно від того, зафіксовані вони у документальній формі чи ні, належать до:

а) норм права;

б) норм релігії;

с) звичаїв;

д) корпоративних норм;

е) норм моралі.

16. За способом забезпечення (механізмом впливу) соціальні норми поділяються на:

а) правові, політичні, економічні;

б) правові та технічні;

с) правові, екологічні, культурні;

д) правові, релігійні, звичаєві, корпоративні, моральні;

е) правові, релігійні, звичаєві, корпоративні, моральні, політичні, економічні, екологічні.

17. Єдиним видом соціальних норм, що має ознаку загальнообов'язковості, є:

- a) норми релігії;
- b) політичні норми;
- c) економічні норми;
- d) звичаї ділового обігу;
- e) правові норми.

18. Норма права - це:

a) загальнообов'язкове, формально визначене, видане або санкціоноване державою правило поведінки, що охороняється нею та є державним регулятором суспільних відносин;

b) санкціоноване державою правило поведінки, яке є загальнообов'язковим для виконання і за невиконання або неналежне виконання якого використовують засоби суспільного впливу;

c) встановлене або санкціоноване державою правило поведінки, яке відображає волю усього суспільства або певних верств населення і є загальнообов'язковим для виконання;

d) прийняте або санкціоноване державою загальнообов'язкове формально визначене правило, яке виступає в якості регулятора суспільних відносин і забезпечується звичкою, внутрішніми мотивами, громадським впливом тощо;

e) державне правило поведінки.

19. Для норм права характерним є те, що:

a) вони існували в додержавний період й існують у державі;

b) їх виконання залежить від бажання людини;

c) вони забезпечуються заходами державного примусу;

d) вони виражаються як усно, так і письмово;

e) вони не залежать від людей.

20. За функціональним призначенням норми права поділяються на:

a) відправні та норми-правила поведінки;

b) регулятивні, правоохоронні;

c) матеріальні та процесуальні;

- d) зобов'язуючі, забороняючі, уповноважуючі;
- e) політичні, економічні, культурні, екологічні.

21. Оберіть правильне твердження:

a) складовими частинами будь-якої норми є гіпотеза, диспозиція, санкція;

b) гіпотеза - складова частина норми права, що визначає саме правило поведінки, згідно з яким дозволяється, забороняється або рекомендується проведення певних дій;

c) диспозиція - складова частина норми права, що визначає умови, за наявності яких суб'єкти повинні здійснювати права і обов'язки, зазначені в гіпотезі певної норми;

d) санкція - складова частина норми права, що визначає результат виконання обов'язків і здійснення права або яка на випадок невиконання зазначених обов'язків чи порушення прав визначає заходи щодо відновлення порушеного права і покарання порушника;

e) структура норми права - це сукупність її складових елементів, що не взаємодіють між собою.

22. Гіпотеза, у якій умови застосування норми визначаються загальноююридичними ознаками, без глибокої деталізації, що надає можливість охопити та врегулювати значну кількість однорідних випадків, називається:

- a) абстрактною;
- b) відносно визначеною;
- c) простою;
- d) казуїстичною;
- e) альтернативною.

23. Змістом якого методу правового регулювання є використання владних наказів?

- a) диспозитивного;
- b) альтернативного;
- c) рекомендаційного;
- d) заохочувального;
- e) імперативного.

24. Норми-дефініції належать до:

- a) визначально-установчих норм;
- b) відправних норм;
- c) регулятивних норм;
- d) охоронних норм;
- e) імперативних норм.

25. За дією у просторі норми права поділяються**на:**

- a) загальної та локальної дії;
- b) загальної та спеціальної дії;
- c) постійної та тимчасової дії;
- d) місцевої та виняткової дії;
- e) державної та регіональної дії.

26. Альтернативна санкція:

- a) вказує на вид державного впливу, який застосовується у разі порушення норми;
- b) встановлює нижчу та вищу межу державного впливу на правопорушника (від - до);
- c) надає правозастосовцю право обирати з двох або більше варіантів державного впливу один, який застосовується до правопорушника;
- d) передбачає одночасне настання декількох наслідків несприятливого характеру;
- e) правильної відповіді немає.

27. Яким чином норма права та стаття нормативно-правового акту співвідносяться не можуть?

- a) норма права та стаття закону або іншого нормативно-правового акту збігаються;
- b) норма права викладається у двох або більше статтях одного чи декількох нормативно-правових актів;
- c) в одній статті міститься декілька правових норм;
- d) в одній нормі міститься декілька статей одного нормативно-правового акту;
- e) усі випадки є можливими.

28. Предмет правового регулювання - це:

- a) сукупність засобів, прийомів впливу права на суспільні відносини;

- b) поведінка людини;
- c) сукупність правових вчинків;
- d) сфера суспільних відносин, на яку поширюється право, тобто те, що регулює право;
- e) правильної відповіді немає.

29. Нормативно-правовий акт - це:

- a) акт-рішення уповноважених суб'єктів міжнародного права, що скасовує міжнародні норми з метою регулювання міжнародних відносин;
- b) офіційний акт суб'єкта права, що регулює суспільні відносини за допомогою встановлення правових норм, а також визнання на основі цих норм обов'язків учасників конкретних правовідносин;
- c) це офіційний акт-волевиявлення (рішення) уповноважених суб'єктів права, що встановлює (змінює, скасовує) правові норми з метою регулювання суспільних відносин;
- d) це офіційний документ, прийнятий компетентним уповноваженим органом держави або безпосередньо народом у суворо встановленому порядку, що містить правові норми, виконання яких у разі необхідності забезпечується силою державного примусу;
- e) інша відповідь.

30. Правовий звичай - це:

- a) норма, що надає суб'єктам правовідносин можливість задоволення їх культурних та духовних потреб;
- b) санкціоноване державою правило поведінки, яке склалося в результаті тривалого використання, завдяки чому закріпилося як стійка норма;
- c) сукупність норм, які передбачають юридичні права та обов'язки учасників суспільних відносин, що розраховані на правомірну поведінку і не містять у собі санкції;
- d) правило поведінки, створене народом для регулювання національних відносин;
- e) різновид моральних та релігійних норм.

31. У якому з варіантів відповідей правильно наведені ознаки нормативно-правового акту?

a) має форму письмового акту-документа і точно визначені реквізити, приймається або санкціонується уповноваженими органами держави або народом, приймається з дотриманням певної процедури, завжди містить нові норми права або змінює чинні, публікується в офіційних спеціальних виданнях;

b) номер акту, дата ухвалення акту, заголовок, найменування органу, який ухвалив акт, вид акту, дані про посадову особу, яка підписала акт;

c) чітко формулює зміст юридичних прав та обов'язків, публікується в офіційних спеціальних виданнях з обов'язковою відповідністю автентичності тексту офіційного зразка;

d) має конкретний зміст і абстрактний адресат, є результатом правотворчої діяльності держави, виражає державну волю суспільства, містить у собі загальнообов'язкові правила поведінки (норми), приймається та реалізується в особливому державно-процесуальному порядку, має суворо визначену документальну форму письмового акту-документа та реквізити, публікується у спеціалізованих офіційних виданнях, урегульовує найсуттєвіші зазначенням суспільні відносини, розрахований на постійне або тривале використання тощо;

e) жодна з відповідей не є правильною.

32. Назвіть види нормативно-правових актів за сферою дії:

a) акти встановлення норм права, акти заміни норм права;

b) політичні, економічні, соціальні;

c) загальні, спеціальні, локальні;

d) постійні, тимчасові;

e) галузеві, міжгалузеві.

33. Рішення суду, державного органу або посадової особи, яке стає зразком при подальшому розгляді інших питань аналогічної категорії, - це:

- a) правова доктрина;
- b) нормативно-правовий акт;
- c) правовий прецедент;
- d) правовий звичай;
- e) нормативний договір.

34. Кодекс - це:

a) заснований на Конституції нормативно-правовий акт поточного законодавства, присвячений окремим напрямкам політичного, економічного, соціального життя суспільства;

b) єдиний систематизований акт, який містить норми, що регулюють відносно відокремлену сферу суспільних відносин, і створює базу самостійної галузі законодавства;

c) основний закон, єдиний правовий акт, що має особливі юридичні якості, регламентує основи суспільного, політичного, економічного життя суспільства, права та свободи громадян;

d) прийнятий вищим представницьким органом держави або безпосередньо народом нормативно-правовий акт, що має вищу юридичну силу, приймається в особливому процедурному порядку, регулює найбільш важливі суспільні відносини;

e) нормативно-правовий акт, яким вводяться у дію окремі закони, ратифікуються міжнародні договори тощо.

35. Набрання чинності нормативно-правовим актом - це:

- a) момент його вступу у законну силу;
- b) момент його опублікування;
- c) момент його підписання;
- d) момент його прийняття;
- e) момент його оприлюднення.

36. З якого моменту нормативно-правовий акт набирає сили?

- a) з моменту прийняття (якщо це вказано у нормативно-правовому акті);
- b) з моменту офіційного оприлюднення;
- c) з часу, визначеного самим актом, або з часу, визначеного постановою про введення закону в дію;
- d) з моменту підписання;
- e) відповіді a), б), в).

37. Правове регулювання - це:

- a) сукупність засобів, за допомогою яких право регулює економічні відносини;
- b) система принципів, які регулюють правовідносини;
- c) сукупність принципів, які регулюють політичні відносини;
- d) форма юридичного впливу на суспільні відносини;
- e) вплив права на суспільні відносини за допомогою спеціальних юридичних засобів, переважно норм права.

38. Виділяють такі типи правового регулювання, як:

- a) загальнодозвільний та індивідуальний;
- b) загальнодозвільний і спеціально-дозвільний;
- c) індивідуальний та конкретний;
- d) загальний і наглядовий;
- e) правильної відповіді немає.

39. Правове регулювання здійснюється:

- a) різними органами;
- b) ким завгодно;
- c) президентом;
- d) державою;
- e) нормами права.

40. Залежно від обсягу тих відносин, на які поширюється вплив, виділяють такі види правового регулювання, як:

- a) централізоване і децентралізоване;
- b) централізоване та індивідуальне;
- c) спеціальне і централізоване;

- d) децентралізоване і загальне;
- e) нормативне та індивідуальне.

41. Елементами механізму правового регулювання є:

- a) норма права, правовідношення, акти реалізації прав та обов'язків, акти застосування права;
- b) норма права, застосування права, акти реалізації права;
- c) правосвідомість, законність, правова культура;
- d) юридичні факти, акти реалізації і правова культура;
- e) законність і норма права.

42. Якщо у процесі правового регулювання використовується один владний акт (нормативний), це регулювання є:

- a) нормативним;
- b) складним;
- c) простим;
- d) спеціально-дозвільним;
- e) правильної відповіді немає.

43. Предметом правового регулювання є:

- a) суспільні відносини;
- b) індивід;
- c) право;
- d) державні органи;
- e) люди.

44. Правовий вплив - це:

- a) правове упорядкування суспільних відносин;
- b) здійснення державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток;
- c) процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою як правових, так і неправових засобів;
- d) дія права на суспільні відносини за допомогою неправових засобів;

е) дія права на суспільні відносини за допомогою правових засобів.

45. Система правових засобів, спрямованих на реалізацію норм права з метою упорядкування суспільних відносин, - це:

- a) механізм правового регулювання;
- b) система правового регулювання;
- c) тип правового регулювання;
- d) метод правового регулювання;
- e) спосіб правового регулювання.

46. Основними методами правого регулювання є:

- a) координація та субординація;
- b) дозвіл та переконання;
- c) рекомендаційний та заохочувальний;
- d) імперативний та диспозитивний;
- e) граматичний та логічний.

47. Що визначається як правило поведінки, яке склалося внаслідок фактичного його застосування протягом тривалого часу?

- a) право;
- b) звичай;
- c) мораль;
- d) традиція.

48. Підберіть загальний термін для визначення понять «правовий прецедент» і «нормативний договір».

- a) акт тлумачення права;
- b) джерело права;
- c) акт застосування права;
- d) суб'єктивне право.

49. Який з перелічених правових актів є актом правотворчості?

- a) Закон України «Про міліцію» від 20.12.1990р.;
- b) Указ Президента України «Про присвоєння почесного звання «Заслужений юрист України»;
- c) вирок суду з конкретної юридичної справи;
- d) Постанова слідчого про проведення обшуку.

50. Підберіть поняття до визначення: «Прийняте судом рішення в конкретній справі, якому надається формальна обов'язковість при вирішенні усіх наступних аналогічних справ»

- a) акт тлумачення права;
- b) нормативний акт;
- c) правовий прецедент;
- d) нормативний договір.

51. Вкажіть різновид систематизації законодавства, при якому зведення нормативних матеріалів робиться за хронологічним, предметним та іншими критеріями.

- a) консолідація;
- b) кодифікація;
- c) інкорпорація
- d) імплементація.

52. Підберіть поняття до наведеного визначення: «Сукупність способів і прийомів, умінь і навичок формування всіх елементів механізму правового регулювання та ефективного оперування ними у право регулятивній практиці»

- a) правовий вплив;
- b) юридична техніка;
- c) правове регулювання;
- d) правовий прецедент.

53. До якого поняття відноситься наступне визначення: «Це договір, у якому виражена узгоджена воля кількох суб'єктів правовідносин, що регулює відносини між ними, а іноді стає обов'язковою і для інших суб'єктів цих відносин»?

- a) адміністративний договір;
- b) нормативний договір;
- c) цивільно-правовий договір;
- d) контракт.

54. Яке з нижчеперелічених джерел права є результатом санкціонованої правотворчості?

- a) нормативно-правовий акт;

- b) правовий звичай;
- c) нормативний договір;
- d) правовий прецедент.

55. Що з перерахованого нижче не належить до джерел права?

- a) юридичні доктрини, міжнародні угоди;
- b) закони, підзаконні акти;
- c) цивільно-правові угоди;
- d) правові прецеденти.

56. Назвіть джерело права, що є результатом судової правотворчості держави.

- a) нормативно-правовий акт;
- b) правовий звичай;
- c) нормативний договір;
- d) правовий прецедент.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ПРАВА

Тема 5. ПРОБЛЕМИ ПРАВОТВОРЧОСТІ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

1. Поняття, принципи та функції правотворчості

У сучасній науці про державу й право намітилися (звичайно, це умовно) якби два підходи до дослідження цього питання. *Перший* — традиційно юридичний, де поняття й сутність правотворчості пояснюється через відповідну державну діяльність. Обґрунтовується, що правотворчість (нормотворчість) - це соціальний аспект і державна діяльність, що завершує процес формування права, і означає зведення державної волі в закон.

При цьому затверджується, що споконвічно право формується природно-історично й незалежно від діяльності

держави. Початкова стадія в процесі правоутворення - виникнення об'єктивно обумовленої потреби в правовому регулюванні суспільних відносин. Ця потреба в остаточному підсумку обумовлена економічною системою, але найближчими факторами, її живильними, є соціальні, особисті й інші інтереси.

На наступних стадіях правоутворення отримує першорядне значення цілеспрямована діяльність державних органів з вираження суспільної потреби й відповідних інтересів людей у загальнообов'язкових правилах поведінки. Ця діяльність, що конститує правоутворення у формально певні приписи загального характеру, і є правотворчістю.

Розрізняються три способи такої правотворчості:

1) безпосередня правоустановча (правотворча) діяльність повноважних державних органів;

2) санкціонування державними органами норм, які склалися незалежно від них у вигляді звичаю (ділового звичаю) або вироблені недержавними організаціями (наприклад, громадськими організаціями);

3) безпосередня правотворчість народу, яка проведена у формі всенародного голосування (референдуму).

У всіх трьох випадках правотворчість відрізняється своїми цілями й тими принципами, на яких воно ґрунтується.

Другий підхід — пізнавально-оцінний і процедурний процес, у ході якого виробляються відповідні норми права. Доводиться, зокрема, що правотворчість - це насамперед процес пізнання й оцінки правових потреб демократичного суспільства, формування й поняття правових актів уповноваженими суб'єктами в рамках відповідних процедур. У такому визначенні виділяються кілька елементів: пізнання, вивчення й оцінка явищ і процесів, що допускають або вимагають правового регулювання; визначення органа або іншого суб'єкта, який уповноважений прийняти той або інший нормативний правовий акт; вибір форми передбачуваного акту; підготовка, прийняття або зміна його в рамках відповідних процедур.

Всі елементи перебувають між собою в тісній єдності. Не можна допускати усунення елементів або відсутності, ослаблення їхніх внутрішніх зв'язків і залежностей, інакше

правотворчість погано або із запізненням буде відбивати життєві проблеми й тенденції розвитку суспільства й держави, економіки, політичного й соціального середовища. Будуть створені необґрунтовані, неефективні нормативні правові акти, які негативно вплинуть на суспільство й поведження людей. Юридичні помилки в текстах актів надалі зажадають більших зусиль по їхньому усуненню.

Саме поняття «правотворчість» відбиває творчий характер формування актів, коли «переплавляються» такі елементи «правової матерії», як соціальні інтереси, потреби, вольові установки, варіанти рішень, норми права, їхні елементи. Творчий характер діяльності відповідає завданню відшукування серед безлічі наявних норм поведження ті, які будуть найбільш корисними для людей і потім убрані в загальнозначущу необхідну форму.

Виділяються юридичні вимоги, в яких виражена свого роду нормативна сутність правових актів. Це прийняття актів тільки уповноваженим суб'єктом; прийняття актів на підставах, передбачених законом, вибір необхідної форми акту; дотримання співвідпорядкованості актів у правовій системі за їхньою юридичною чинністю; дотримання процедури підготовки й прийняття нормативних правових актів.

Ці два підходи не суперечать один одному, а навпаки, ніби доповнюють один одного, дозволяють дати більш точне визначення правотворчості, представити багато сутнісних рис, з більшою силою виділити конкретні «константи» для видів правотворчості. Такими «константами» є:

- *суб'єкти правотворчості* — народ, уповноважені органи держави, громадські організації й об'єднання, політичні партії, експерти, юристи й т.д.;
- *пізнавальні процедури* — осмислення потреб суспільства в розробці й прийнятті необхідних норм права, аналіз діючих нормативних правових актів, скасованих актів, вивчення думки громадян відносно правоутворення й ін.;
- *розробка моделей майбутніх нормативних правових актів* — по встановлених процедурах;

- *регламенти правотворчості* — процеси підготовки, обговорення, прийняття й набрання чинності законами й іншими нормативними актами;

- прогнозування майбутніх нормативних правових актів на основі вивчення дії прийнятих актів.

Крім того, важливо враховувати найбільш значимі *фактори* й принципи правотворчості. Що стосується факторів правотворчості, то теоретики держави й права стали їх досліджувати недавно. З погляду формованої теорії правотворчості й систематизації нормативно-правових актів їхнє виділення й аналіз стосовно до правотворчої практики дуже важливі.

Поняття «*фактор правотворчості*» означає соціальний вплив різної сили й ступеня на процес створення нормативних правових актів, причини, що визначають зв'язок між останніми й життям (середовищем). Фактори можна розділити на *три групи*: 1) визначальний предмет правового регулювання; 2) позиції учасників правотворчої діяльності; 3) чинники суб'єктивного юридичного характеру, що заважають процесу правотворчої діяльності.

Крім об'єктивних факторів, що діють на правову систему України ззовні, потрібно враховувати фактори власного внутрішнього розвитку. У них виражаються властиві правовій системі, законодавству принципи побудови й функціонування, внутрішньосистемні зв'язки й залежності в праві. Ігнорування або слабе використання їх під приводом явного пріоритету об'єктивних факторів робить законодавство уразливим, а то й суперечливим і структурно неупорядкованим.

Основними факторами, що визначають формування права, є матеріальні умови життя суспільства, обумовлені рівноправним існуванням різних форм власності, свободою підприємництва (*економічні фактори*). Великий вплив на формування права роблять політична обстановка в країні, характер взаємодії різних шарів суспільства й груп населення, рівень активності політичних партій, рухів і суспільних об'єднань (*політичні фактори*). Принципове значення при створенні нових юридичних норм має також ступінь турботи

суспільства й держави про особистість, її інтереси і потреби, про охорону й забезпечення її прав і воль (*соціальні фактори*). У багатонаціональній державі процес формування права багато в чому визначається взаєминами, формами співробітництва між націями й народностями, що населяють країну, турботою про їхню рівноправність і вільний розвиток, державно-правовими формами оформлення їхнього юридичного статусу (*національні фактори*). Міжнародне становище держави, рівень і характер взаємин з іншими державами й міжнародними організаціями також впливає на правотворчість (*зовнішньополітичні фактори*). Ідеологічна база права, правосвідомість громадян і суспільства в цілому, ступінь його впровадження в суспільну свідомість, правові ідеї, спрямовані на подальший розвиток законодавства (*ідеологічні фактори*) також мають істотне значення для правотворчості. Нарешті, держава, зводячи правові ідеї, що сформувалися, у закон, безпосередньо створюючи норми права, здійснює юридичне оформлення державної волі через діяльність органів, правочинних видавати нормативні акти (*організаційно-вольові фактори*).

Сукупність перерахованих факторів формує основу для оптимального й ефективного здійснення правотворчої діяльності, активно-творчого, випереджального впливу права на динаміку суспільного розвитку.

Таким чином, **правотворчість** – *самостійний вид державної діяльності, пов'язаний із прийняттям, зміною або скасуванням норм права.*

Як унікальне правове явище правотворчість має ряд ознак.

Правотворчість включає в себе два аспекти, перший із яких – *діяльність компетентних органів держави або усього народу*, другий – *результат цієї діяльності*. Результати правотворчості – джерела (форми) права демонструють, наскільки є ефективною правова система та рівень урегулювання суспільних відносин.

1. Здійснюється державою або народом (громадянами держави).

2. Полягає у створенні нових норм права або у зміні чи скасуванні існуючих.

3. Завершується прийняттям письмового акту-документа (нормативно-правового акту).

4. Відбувається згідно із чітко регламентованою нормами права процедурою.

До функцій правотворчості, тобто *напрямів її впливу на систему права*, відносять функцію регулювання суспільних відносин, функцію оновлення правового матеріалу, функцію ліквідації прогалин у праві, систематизаційну (функцію упорядкування правового матеріалу).

Функція регулювання суспільних відносин – прийняття нових правових норм після виникнення необхідності у правовому врегулюванні відносин, які до того не були регульовані правом.

Функція оновлення правового матеріалу – відміна, зміна, доповнення діючих норм у разі виникнення необхідності в удосконаленні нормативної бази згідно з вимогами суспільного розвитку.

Функція ліквідації прогалин у праві – усунення повної або часткової відсутності у чинних нормативних актах необхідних норм права.

Систематизаційна (функція упорядкування правового матеріалу) - упорядкування правового матеріалу за критерієм єдності предмета правового регулювання, створення нового, систематизованого нормативно-правового акту.

Правотворчість - завжди інтелектуальна діяльність. Постійним завданням правотворця є мінімізація кількості неефективних нормативно-правових актів і разом із цим прийняття таких, які є необхідними для максимально ефективного врегулювання суспільних відносин. Вивчення основ правотворчості має не лише суто теоретичне, а й практичне значення. У результаті прийняття непродуманих, неефективних рішень можуть постраждати люди. Історія знає багато прикладів, коли від прийняття непродуманих рішень страждало суспільство в цілому або його певна частина. Так, славнозвісний «Сухий закон» США (1920-1933 рр.) часів великої депресії став поштовхом до поширення наркотиків, контрабанди, розвитку злочинних формувань, нормативний

наказ Сталіна № 227 «Ні кроку назад» від 28 липня 1942 року часів Великої Вітчизняної війни призвів до величезної кількості невинуватих людських жертв.

Розглянемо принципи правотворчості.

Загальні принципи.

Гуманізм – урахування загальнолюдських цінностей, міжнародних стандартів прав людини.

Гласність – відкритість для громадськості (інформування населення, надання можливості обговорення проектів у засобах масової інформації тощо).

Демократизм – можливість народу реалізовувати безпосередню демократію шляхом прийняття рішень під час референдуму, а також його участь через народних обранців у процесі правотворчості.

Системність – суворий облік усіх актів системи законодавства, узгодження положень нових актів з положеннями вже діючих.

Науковість – використання досягнень науки та наукових методів у процесі правотворчості, проведення наукової експертизи проектів нормативно-правових актів.

Законність – дотримання встановленої у законі процедури прийняття нормативно-правових актів.

Спеціальні принципи.

Професіоналізм – залучення до процесу право кваліфікованих фахівців із відповідних галузей науки та практики (на якість процесу правотворчості безпосередньо впливає фактор компетентності осіб, що займаються правотворчою діяльністю – юристів, політологів, соціологів, економістів, які повинні мати досвід правотворчої діяльності).

Плановість – завчасне передбачення послідовності дій та термінів їх виконання.

Оперативність – швидкість та вчасність прийняття правотворчого рішення.

Ретельність – зваженість, послідовність у роботі з проектами нормативно-правових актів, відсутність непродуманих, ситуативних рішень.

Сполучення динамізму та стабільності – створення стабільного нормативно-правового акту, до якого в подальшому буде легко вносити зміни та доповнення у разі необхідності пристосування до актуальної соціальної ситуації.

Техніко-юридична досконалість – створення нормативно-правового акту з урахуванням правил та прийомів юридичної техніки.

Урахування досвіду – використання практичного та наукового регіонального, національного та міжнародного досвіду, набутків та досягнень попередників у процесі правотворчості.

Порушення цих принципів тягне істотні «збої» у діяльності механізму правотворчості – нормативно-правових актів, наприклад, відбиття в них у результаті лобіювання застарілих уявлень про важливість правового регулювання тих або інших суспільних відносин, неправильний вибір предмету й шляхів правового регулювання тих або інших суспільних відносин, які в цьому бідують, незабезпеченість правового регулювання відповідними грошовими, людськими й іншими засобами, неправильне або перекручене відбиття думки громадян при правовому регулюванні відповідних суспільних відносин.

З метою виключення цих та інших недоліків, нормальної організації й функціонування механізму правотворчості він повинен бути забезпечений матеріальними, людськими, науковими або іншими засобами. Так, при створенні того або іншого закону необхідно попередньо визначити обсяг витрат при його реалізації, передбачити виділення достатньої кількості коштів. Необхідно мати об'єктивну, повну й своєчасну інформацію про фактичний стан предмету правового регулювання суспільних відносин, визначити можливості включення нових положень у сталі системи норм права. Важливо також мати широкі знання про закордонний досвід правового регулювання аналогічних суспільних відносин, залучати фахівців, експертів, учених не тільки для змістовної й технічної оцінки проекту закону, але й для прогнозування соціальних наслідків його реалізації. Істотне значення для

забезпечення правотворчості має знання про суспільні настрої, думки, прагнення і можливості досягнення згоди між різними групами людей, силами, елітами й т.і.

Важливо, нарешті, мати поточні й перспективні плани правотворчої роботи, повною мірою використовувати в цій роботі комп'ютерну техніку. Необхідно налагодити тісне співробітництво правотворчої діяльності із практикою реалізації нормативно-правових актів. Тим самим встановлюється зворотний зв'язок актів із законотворчістю, що забезпечує відповідність створюваних нормативних актів (їхнього уточнення, зміни, доповнення) потребам життя.

Важливим моментом вивчення теорії правотворчості є відмежування цього процесу від споріднених, але не тотожних правових категорій. Так, не варто плутати правотворчість із **правоутворенням і законотворчістю**.

Правоутворення включає у себе всі форми та засоби виникнення, розвитку та зміни права, в тому числі і правотворчість.

Правотворчість – більш вузьке поняття, ніж правоутворення, вона є його частиною, його завершальною стадією. Так, поза процесом правотворчості може бути ініціатива прийняття нормативно-правового акту. Народна ініціатива реформування системи влади може призвести до прийняття нової конституції.

Початком правотворчості є прийняття державного рішення про необхідність підготовки проекту нормативно-правового акту. Правотворчість здійснюється державою або безпосередньо, або з її санкції. *Правоутворення* – форма виникнення і буття права у широкому розумінні: до правотворчості, разом з правотворчістю, у вигляді правотворчості, після правотворчості, у процесі реалізації права.

Правотворчість відрізняється від законотворчості.

Законотворчість – діяльність вищих представницьких органів держави або всього народу з прийняття, зміни або скасування нормативно-правових актів вищої юридичної сили – законів. В Україні законотворчість здійснює Верховна Рада (Парламент) або народ.

Законотворчість – важлива складова правотворчості. Результат правотворчості – будь-який нормативно-правовий акт. Результат законотворчості – закон.

2. Види правотворчості

Правотворчість буває декількох видів. Критерієм виділення видів правотворчості є суб'єкт правотворчості, юридична сила нормативно-правового акту, його галузева належність (предмет правового регулювання), функціональне призначення правотворчості.

За суб'єктом правотворчості виділяють *правотворчість народу* та *правотворчість органів держави та її посадових осіб*.

Правотворчість народу – одна з форм безпосереднього народовладдя, процес прийняття нормативно-правових актів шляхом референдуму, який проводиться з найбільш суттєвих питань загальнодержавного або місцевого значення.

Правотворчість держави – це діяльність її уповноважених органів та посадових осіб щодо прийняття, зміни або відміни нормативно-правових актів (це основний вид діяльності, у ході якої формується система законодавства).

Створюючи норми права, держава може діяти у різних формах: безпосередньо (через свої уповноважені органи), у формі спільної діяльності (державний орган та інший суб'єкт) або шляхом передачі окремих своїх повноважень на видання нормативно-правових актів недержавним організаціям.

Безпосередня правотворчість – видання нормативно-правових актів органами держави та її посадовими особами.

Спільна правотворчість – спільне видання нормативного документа декількома державними органами (Конституційний договір між Президентом України і Верховною Радою) або державним органом та недержавною організацією (договір між органом виконавчої влади та профспілкою). Отже, результатом спільної правотворчості є укладення нормативних договорів, одним із суб'єктів укладення яких є представник держави.

Санкціонована правотворчість – надання державного захисту нормативним актам, прийнятим недержавними

органами та організаціями. Держава ніби "санкціонує" прийняття нормативно-правових актів іншими суб'єктами. Найяскравішим прикладом санкціонованої правотворчості є правотворчість органів місцевого самоврядування, які не є державними органами, але творять нормативно-правові акти. При цьому норми, що складають ці акти, набувають якості правових норм, які охороняє держава.

Делегована правотворчість – це правотворчість державного органу, якому передані правотворчі повноваження іншого державного органу, наділеного правом видавати нормативно-правові акти вищої юридичної сили. Так, прикладом делегованої правотворчості є наділення органу виконавчої влади правом видавати документи, прирівняні за юридичною силою до законів.

За юридичною силою прийнятого нормативно-правового акту виділяють *законотворчість* та *підзаконну правотворчість*.

Законотворчість – це діяльність із підготовки та прийняття законів. Прийняття законів – прерогатива народу або вищого представницького органу держави - парламенту. У конституціях, як правило, визначається перелік питань, що встановлюються або визначаються виключно законами.

Законотворчість є основним, головним різновидом правотворчості, являє собою надзвичайно складний процес, що об'єднує у собі взаємодію об'єктивних і суб'єктивних факторів. Значення законотворчості полягає в тому, що, відбиваючи назрілі й назріваючі («випереджальне відбиття») потреби сучасного суспільства, воно є безпосереднім джерелом закону, породжує «життя закону». Результат законотворчості - закон, що практично регулює відповідні суспільні відносини.

Законотворчість, що створює насамперед нові нормативні правові акти, що змінює, що доповнює або скасовує чинні закони, разом із тим нерідко санкціонує, тобто надає юридичного значення тим правилам або звичаям, які вже склалися, традиційно діють, реально регулюють відносини між людьми, між людьми й державою, між державними органами, між суспільством і державою. Закони в Україні приймаються Верховною Радою України в особливому порядку, який

реалізується в законодавчому процесі, що представляє собою сукупність дій, за допомогою яких здійснюється законодавча діяльність парламенту.

Коло суб'єктів, що володіють правом законодавчої ініціативи, зазначені у законодавстві, тому що законодавча ініціатива припускає юридичний обов'язок компетентного органа розглянути проект, що надійшов. Право законодавчої ініціативи згідно ст. 93 Конституції України у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

Правотворчість усіх інших суб'єктів є *підзаконною*, ця діяльність здійснюється на основі закону та відповідно до нього. Головним призначенням підзаконної правотворчої діяльності є допомога втіленню положень закону у життя. Юридична сила прийнятих державними органами підзаконних актів залежить від того місця, яке посідає правотворчий орган в ієрархічній системі державних органів (глава держави, уряд, центральні органи виконавчої влади, органи виконавчої влади на місцях тощо).

За функціональним призначенням розрізняють *поточну* та *систематизаційну правотворчість*.

Поточна правотворчість пов'язана із завданнями первинного врегулювання або охорони суспільних відносин.

Систематизаційна правотворчість - діяльність із упорядкування нормативно-правових актів, що мають спільний предмет правового регулювання. Результатом цієї діяльності є створення нового нормативно-правового акту, як правило, кодексу.

За галузевою належністю (предметом правового регулювання) правотворчість поділяється на основі визначення правової галузі, до якої належить прийнятий нормативно-правовий акт. Так, діяльність за прийняттям Кримінального кодексу належить до кримінально-правової правотворчості.

3. Стадії правотворчості

Правотворчість як діяльність уповноважених державних органів, посадових осіб або усього народу можна розуміти у **широкому** та **вузькому** аспектах. У **вузькому** – це процес безпосереднього створення правових норм (підготовка, прийняття, оприлюднення), у **широкому** аспекті цей процес починається з моменту виникнення у правотворця правотворчого задуму і закінчується моментом практичної реалізації юридичної норми. Кожен аспект розуміння правотворчості характеризується виділенням *певної кількості послідовних етапів формування нормативно-правового акту* – **стадій правотворчості**.

Розглядаючи правотворчість у широкому розумінні, ми можемо назвати п'ять стадій правотворчого процесу.

Передпроектна стадія:

1) формування юридичного мотиву (вивчення, аналіз суспільних явищ та процесів, виявлення потреб правової регламентації);

2) правотворча ініціатива - обґрунтування юридичної потреби у правовій регламентації;

3) визначення виду органу - суб'єкта, правомірного прийняття рішення певного рівня та визначення виду правового акту.

Проектна стадія:

1) прийняття рішення про підготовку проекту нормативно-правового акту;

2) розробка концепції, ідеї майбутнього проекту;

3) підготовка тексту проекту;

4) попередній розгляд проекту;

5) обговорення проекту нормативно-правового акту (проекти нормативно-правових актів з найважливіших питань державного та суспільного життя можуть виноситися на громадське обговорення);

6) офіційний розгляд проекту з дотриманням встановленої процесуальної процедури.

На **стадії прийняття проекту нормативно-правового акту** колегіальні правотворчі органи (парламент, уряд) приймають нормативно-правові акти більшістю голосів.

Одноособові органи (президент) приймають їх у персональному порядку на підставі власного волевиявлення.

Посвідчувальна стадія:

- 1) підписання нормативно-правового акту;
- 2) включення нормативно-правового акту до єдиного реєстру нормативних актів, присвоєння йому реєстраційного коду;

Інформаційна стадія:

- 1) офіційне опублікування прийнятого нормативно-правового акту в засобах масової інформації;
- 2) доведення інформації про його прийняття до відома виконавців.

4. Поняття й види систематизації законодавства.

Правотворча функція сучасної держави має потребу в удосконалюванні. А це, у свою чергу, вимагає постійного розвитку й упорядкування всієї сучасної правової системи, та й «правової матерії». Масив наявного в державі нормативного матеріалу з кожним роком все зростає й має потребу в структуруванні, приведенні в певну систему.

Цей процес називається *систематизацією законодавства*. Він дозволяє вирішити наступні важливі завдання: розміщення за певною системою нормативно-правових актів полегшує їхній облік і пошук; виявлення прогалин у нормативному матеріалі, що застаріли, дублюють і входять у протиріччя один з одним, нормативних актів і швидка їхня ліквідація деякою мірою впливають на забезпечення законності й правопорядку. Оперативне виявлення й усунення недоліків підвищують якість законодавства, сприяють його спрощенню, ясності, прозорості, роблять розуміння законодавства доступним для широких верств населення й в остаточному підсумку підвищують рівень правової свідомості громадян.

Систематизація законодавства — це діяльність із впорядкування, удосконалювання законодавства, приведенню

його у певну систему шляхом складання єдиних нормативних правових актів або їхніх збірників.

Традиційно в теорії держави й права розрізняють три *форми систематизації нормативно-правових актів*: 1) інкорпорацію; 2) консолідацію; 3) кодифікацію. Але це не зовсім вірно. У якості однієї з форм систематизації повинен у цей час розглядатися й *облік* нормативних правових актів. Без обліку в цій області не відбудеться ніякої серйозної систематизації. Більше того, у світлі теорії правотворчості потрібна також розробка нової концепції обліку нормативно-правових актів.

Основні принципи організації обліку законодавства:

- повнота інформаційного масиву, що забезпечує фіксацію й видачу всього обсягу довідкової інформації, відсутність прогалин і недоглядів в інформаційному масиві;
- вірогідність інформації, заснована на використанні офіційних джерел опублікування нормативних актів, а також на своєчасній фіксації внесених змін у включені в інформаційний фонд акти;
- зручність користування, необхідне для оперативного і якісного пошуку потрібних відомостей про право.

Відомо, що найбільш *простий вид обліку законодавства* — фіксація реквізитів нормативних правових актів у спеціальних журналах (*журнальний облік*). Такий облік може вестися за хронологічним, алфавітно-предметним або системно-предметним принципах.

Більш зручна форма обліку законодавства — *картотечний облік*. Це створення різного роду картотек, розташованих по певній системі. Такий облік у свій час застосовувався й іноді застосовується в центральних органах законодавчої, виконавчої й судової влади, у великих установах і організаціях, які за родом своєї роботи мають справу із широким, багатогалузевим колом нормативних правових актів і мають потребу в різнорівневій і великій за обсягом правовій інформації.

Наступна форма обліку законодавства — *ведення контрольних текстів діючих нормативних актів*, тобто

внесення в тексти офіційних видань законів, указів, постанов і інших нормативних правових актів, відомостей про скасування, зміну, доповнення таких актів або окремих їхніх частин із вказівкою на ті акти, на підставі яких виробляються оцінки.

Майже скрізь використовується *комп'ютерний облік* законодавства на базі застосування сучасної комп'ютерної техніки й новітніх досягнень інформатики. Створення діючих інформаційних пошукових систем за законодавством має ряд безсумнівних переваг у порівнянні з іншими видами обліку нормативних актів.

По-перше, у комп'ютерні системи можна закласти практично безмежний обсяг правової інформації. Це все законодавство, включаючи нормативні акти загальнодержавного значення, акти органів місцевого самоврядування, нині скасовані нормативні акти, проекти майбутніх законів, законодавство ряду закордонних держав, найважливіші рішення судових органів, анотації юридичної літератури й т.д. По-друге, довідки про законодавство й практику його застосування можна одержати при комп'ютерному обліку з будь-якого питання, що цікавить абонента, у той час як, наприклад, при картотечному обліку такі довідки можна видати лише залежно від рубрик класифікатора картотеки. Нарешті, комп'ютер створює можливість одержати юридичну довідку максимально швидко й відразу її надрукувати у тій кількості, яка необхідна абонентові. Інформаційно-пошукові системи по законодавству містять десятки й сотні тисяч правових інформаційних документів, дозволяють здійснювати їхній пошук за різним даними: по виду й заголовку правового акту, його номеру й даті прийняття, органу, що його прийняв, джерелу й даті офіційного опублікування, використовуваним у його тексті ключовим словам і ін.

Інкорпорація — така форма систематизації, коли нормативно-правові акти певного рівня поєднуються повністю або частково у видавані для широкого користування збірники в певному порядку (хронологічному, алфавітному, предметному). Інкорпорація являє собою постійну діяльність державних і інших органів з метою підтримувати законодавство в діючому

(контрольному) стані, забезпечувати його доступність і видимість, постачати найширше коло суб'єктів достовірною інформацією про закони й інші нормативні акти в їхній діючій редакції.

Особливість інкорпорації полягає в тому, що які-небудь зміни в змісті актів, що містяться у збірниках, звичайно не вносяться й зміст правового регулювання по суті не міняється. Саме ця властивість інкорпорації (збереження незмінним змісту нормативного регулювання) відрізняє її від кодифікації й консолідації.

Розподіл інкорпорації на окремі види можна здійснювати на різних підставах. Залежно від юридичної чинності видаваних збірників і зборів законодавства інкорпорацію можна класифікувати на офіційну, офіціозну (напівофіційну) і неофіційну.

Офіційна інкорпорація здійснюється від імені й з доручення або із санкції правотворчого органу (органів), що затверджує або іншим способом офіційно схвалює підготовлені збори (звід). Такі збори (звід) носить офіційний характер, тобто прирівнюється до офіційних джерел опублікування нормативно-правових актів. На його матеріали можна посилатися в процесі правотворчої і правозастосовної діяльності, у договорах, скаргах і заявах громадян, що направляються в правоохоронні й інші державні органи.

Офіціозна (напівофіційна) інкорпорація — це видання зборів і збірників законодавства з доручення правотворчого органу (органів) спеціально уповноваженими на те органами (наприклад, Мінюстом України). Причому правотворчий орган офіційно не затверджує й не схвалює такі збори (збірник), тому тексти поміщених у ньому актів не здобувають офіційного характеру.

Неофіційна інкорпорація здійснюється відомствами, організаціями, державними або приватними видавництвами, науковими установами, фірмами, окремими особами, тобто тими суб'єктами, які не мають спеціальних повноважень видавати збори законодавства й здійснюють цю діяльність за власною ініціативою (збірники по трудовому, житловому або

пенсійному законодавству, довідники для бухгалтерів, підприємців, учителів, військовослужбовців і т.д.). Неофіційні збірники законодавства не є офіційним джерелом права, на них не можна посилалися в процесі правотворчості й застосування права. Більшість видаваних у нашій країні збірників законодавства - неофіційна інкорпорація.

Інкорпорація законодавства може класифікуватися також залежно від обсягу охопленого нормативного матеріалу. За цією ознакою варто розрізняти *генеральну (повну) інкорпорацію*, коли в збори включається або все законодавство країни й *часткову*, коли складаються збори й збірники нормативно-правових актів з певних питань, сфері державної діяльності, певної галузі законодавства або правовому інституту або іншим ознакам.

За методом обробки нормативних актів інкорпорація може бути простою, коли з актів у процесі їхнього розміщення в збірники виключаються ненормативні, а також формально скасовані положення, тимчасові норми, термін дії яких минув, *приписи вповноважених посадових осіб, і складною*, коли поряд із цими діями зі збірників виключаються формально не скасовані, але фактично втратили силу акти.

Із часом у демократичній правовій системі утвориться значне число (іноді десятки й сотні) нормативно-правових актів, що мають той самий предмет регулювання. Приписи таких актів найчастіше повторюються, а іноді містять явні непогодженості й протиріччя. У зв'язку із цим виникає потреба ліквідації множинності нормативних актів, їхнього укрупнення, створення своєрідних блоків законодавства. Один зі шляхів подолання множинності — *консолідація законодавства*. Це така форма систематизації, у процесі якої десятки, а часом і сотні нормативних актів з того самого питання поєднуються в один укрупнений акт. Такий акт затверджується правотворчим органом у якості нового, самостійного джерела права, а колишні розрізнені акти визнаються такими, що втратили чинність. Очевидно, що підлягають об'єднанню приписи однакової юридичної сили.

У ряді сфер правового регулювання діють десятки розрізнених актів. У загальному масиві чинного законодавства України, її суб'єктів, муніципальних структур ще багато так званих кляптевих актів, від яких діючими залишилися лише деякі норми й інші окремі їхні частини. Ревізія всього масиву діючих актів повинна виражатися як у скасуванні застарілих актів і їхніх частин, внесенні в них відповідних змін, так і в об'єднанні діючих норм із різних актів, від яких залишилися лише фрагменти, виданні укрупнених актів з певних питань. *Завдання консолідації* діючих актів, укрупнення законодавчих блоків, що вбирають у себе трохи (іноді десятки) діючих актів з одного питання, — один із пріоритетних напрямків упорядкування законодавства.

Кодифікація законодавства — це форма корінної переробки діючих нормативних актів у певній сфері відносин, спосіб якісного впорядкування законодавства, забезпечення його погодженості й компактності, а також розчищення нормативного масиву, звільнення від застарілих, що не виправдали себе норм.

Зазвичай в юридичній літературі й практиці розрізняють кілька *видів кодифікації*. *Перший* — *загальна кодифікація*, під якою розуміється прийняття цілої серії кодифікаційних актів по всіх основних галузях законодавства і як наступний етап створення об'єднаної, внутрішньо погодженої системи таких актів типу «кодексу кодексів». *Другий вид* — *галузева кодифікація*, що охоплює законодавство тієї або іншої галузі (ЦК, СК, КК і т.д.). Нарешті, *спеціальна (комплексна) кодифікація* — це видання актів, що регулюють той або інший правовий інститут.

За характером охоплення регульованих кодексами суспільних відносин вони можуть бути галузевими або комплексними (міжгалузевими). Перші регулюють конкретну сферу суспільних відносин, що визначає розподіл права на галузі й інститути. Комплексний кодекс систематизує норми, які зібрані разом не за галузями права, а за іншими підставами і об'єднані загальними принципами регулювання значної області відносин.

Інтереси створення єдиної, логічно погодженої системи законодавства вимагають, щоб у законодавчій діяльності перевага віддавалася насамперед галузевим кодексам як актам, що безпосередньо відбивають і цементують науково обґрунтований розподіл нормативного матеріалу з предмету й методу правового регулювання. Що стосується прийняття комплексних кодексів, то воно покликане бути додатковим напрямком кодифікаційних робіт.

Контрольні питання

1. Що таке правотворчість?
2. Назвіть функції правотворчості.
3. Які фактори впливають на правотворчість?
4. Які види правотворчості виділяє теорія права?
5. З яких стадій складається правотворчість?
6. Що таке систематизація нормативно-правових актів?
7. У чому полягає її необхідність?
8. Облік нормативно-правових актів.
9. Форми обліку.
10. Консолідація, інкорпорація, кодифікація нормативно-правових актів.

Письмове завдання

Складіть в зошиті таблицю відмінностей між інкорпорацією та кодифікацією.

Питання для самостійного опрацювання

1. Законодавча техніка та її роль в процесі правотворчості.
2. Відмінності між нормативно-правовим та правозастосовним актом.

Тема 6. СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА,

СПІВВІДНОШЕННЯ. ПРАВОВІ СИСТЕМИ ТА ЇХ ТИПОЛОГІЯ

1. Поняття системи права, її структурні елементи

Відносини, у які вступають окремі фізичні особи, їхні об'єднання, держава, тісно взаємозалежні й утворюють єдине ціле. Відповідно й право, регулюючи дані суспільні відносини, відбиваючи їхні стійкі ознаки, властивості (зокрема, системність), являє собою цілісне утворення, систему. Система права має об'єктивний характер, тому що відбиває реально існуючу систему суспільних відносин і не може будуватися за суб'єктивним розсудом людей.

Система права – це нормативне вираження системності регульованих ним суспільних відносин. Вона обумовлена історичними, релігійними, національно-етнічними й іншими факторами, способом життя й менталітетом населення. **Система права** – це правова категорія, яка означає внутрішню будову діючого в державі права, що відбиває єдність складових його норм і їхнє розмежування на взаємозалежні й взаємодіючі правові спільності. Будь-яка одинична правова норма має якості, властиві праву в цілому, лише якщо вона включена в його загальну систему. Отже, питання про систему права - це питання про те, як право організоване зсередини, з яких елементів і підсистем воно складається.

Систему права не слід змішувати із двома іншими, близькими, але не ідентичними їй явищами й поняттями - правовою системою й системою законодавства.

Довгі роки система права розглядалася як ідентичне поняттю правової системи. Однак в останні роки при всій розмаїтості поглядів на поняття «правової системи» виробився певний збіг із приводу основних аспектів даної категорії. Під правовою системою мається на увазі все правове життя країни, розглянуте через призму системності. Це – комплексна, інтегруюча категорія, що відбиває всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність. За влучним визначенням французького правознавця Ж. Карбон'є, правова система – це

«вмістище, зосередження різноманітних юридичних явищ». Якщо вираз «правова система» була лише простим синонімом об'єктивного (або позитивного) права, то його значення було б сумнівним. Звідси можна зробити висновок, що категорія «правова система» набагато ширша, ніж поняття «система права», оскільки вона характеризує не тільки систему права, але й розвиток і структуру законодавства - систему законодавства. Система законодавства в широкому сенсі являє собою сукупність існуючих у тій або іншій державі нормативних правових актів (конституцій, законів, указів, статутів, декретів, постанов уряду й ін.), що підрозділяється відповідно до різних критеріїв на якісно певні складові частини (наприклад, на закони й підзаконні акти) і яка є однією із зовнішніх форм виразу правових норм. У юридичній науці давно склалося розуміння системи законодавства як явища більшою мірою залежного від волі законодавця, який керується при цьому практичними міркуваннями. Система права складається в кожній країні історично відповідно до опосередковуваних правом суспільних відносин, система ж законодавства є результатом його цілеспрямованого впорядкування.

Не менш важливе значення для розмежування «правової системи» і «системи права» має та обставина, що національна правова система має загальні риси із правовими системами інших держав, на зміст і динаміку правової системи впливає вся духовна культура суспільства - релігія, філософія, мораль, художня культура, а також політика, політична культура. Таким чином, правова система - частина загально-соціальної системи. Все це дозволяє зіставити правову систему з іншими настільки ж широкими системами - економічної, політичної, моральної, виявити їхню специфіку, можливості, форми взаємодії як однопорядкових за своїм рівнем явищ. Сучасна теорія права повинна піднятися на такий рівень узагальнення, щоб можна було більш глибоко й всебічно аналізувати й оцінювати виниклу сьогодні нову правову реальність як цілісний феномен, як систему.

Система ж права - це його внутрішня організація, що виражається в єдності й взаємодії різноманітних, відносно

самостійних його елементів. Найбільш елементарним його елементом системи права є юридичні норми. Як цілісне утворення система права охоплює всі норми права, що діють у тій або іншій країні. У той же час у праві як єдиній системі норм можна виділити наступні основні структурні компоненти. Насамперед, це три особливі і, що цікаво, парні підсистеми права:

- внутрішньодержавне й міжнародне право;
- матеріальне й процесуальне право;
- публічне й приватне право.

Самі елементи системи права, які об'єднані в одній «парній спільності», проте, серйозно відрізняються один від одного. І це розходження об'єктивно обумовлене специфічними потребами правового регулювання суспільних відносин, що входять у сферу їхнього регулювання. У той же час вони взаємодіють між собою, взаємодоповнюють один одного. При цьому цікаво, що норми, які входять у парні підсистеми, між собою тільки взаємодіють, взаємовпливають, з нормами ж інших підсистем можуть у відомій мері й збігатися. Так, норми внутрішньодержавного права бувають і матеріальними й процесуальними, і публічними, і приватними. Точно також і норми міжнародного права й т.д.

Дослідники стверджують, що історично першим у праві склалося саме розмежування на публічне й приватне право, матеріальне й процесуальне право, що передуює поділу на відповідні галузі права. Сьогодні такі великі парні правові спільності, що склалися в рамках кожної системи права, іменують галузевими родинами (або галузевими масивами).

На сучасному етапі розвитку міжнародно-правового спілкування держав неминуче простежується закономірність у встановленні характеру взаємозв'язку й взаємодії міжнародного права з національним. Провідні світові держави у процесі визначення свого відношення до міжнародного права просуваються в напрямку визнанні примата міжнародного права стосовно національного права як двох щодо самостійних правових систем.

Але не всі норми міжнародного права визнаються державами в якості обов'язкових для себе. Тільки загальновизнані норми й принципи міжнародного права й норми, що містяться у складених ними міжнародних договорах, входять складовою частиною в правову систему цих країн, здійснюючи інформаційній, регулятивний й т.п. вплив на суб'єктів правової системи і їхню правову діяльність у ході її функціонування.

У тих випадках, коли міжнародно-правові норми безпосередньо регулюють внутрішні суспільні відносини юридичних і фізичних осіб, можна стверджувати, що в рамках системи діючого права даної країни є в наявності дві підсистеми - міжнародного й внутрішньодержавного права.

Правда, більше розповсюдженим варіантом взаємодії міжнародного права й права національного є трансформація, що припускає «проникнення» норм міжнародного права в правову систему даної країни шляхом непрямой участі в регулюванні внутрішніх відносин фізичних і юридичних осіб, коли у встановленому порядку норма міжнародного права одержує статус внутрішньодержавної норми. Сама трансформація буває загальною (коли держава встановлює, що всі або ряд прийнятих нею міжнародно-правових норм є частиною права країни), індивідуальною (коли для введення кожної міжнародно-правової норми в право країни приймається спеціальний акт), прямою, іменованою іноді інкорпорацією (коли правила міжнародного договору, наприклад, у силу акту ратифікації породжують аналогічні норми у внутрішньодержавному праві), опосередкованою (коли на основі міжнародного договору приймається спеціальний внутрішньодержавний нормативний акт, у тій або іншій мірі відтворюючий зміст договору).

Особливим видом проникнення міжнародного права у внутрішньодержавні правовідносини є так зване відсилання. Це коли в законах говориться, що вони застосовуються відповідно до того або іншим договором або що у встановлених випадках варто застосовувати такий договір.

Проте, і при непрямому «проникненні» у кожній із наведених форм норми міжнародного права як вираз

погоджених позицій і волі держав, а не волі однієї держави (як норми власного права), повинні тлумачитися й виконуватися у внутрішньодержавній сфері з погляду об'єкта й цілей договору, цілей і принципів міжнародного права в цілому, а не внутрішнього права. Вони не міняють своєї природи, форми й у цьому змісті стосовно норм внутрішнього права - «сторонній предмет».

У науці міжнародного права цілком обґрунтовано затверджується, що жоден внутрішньодержавний акт незалежно від характеру й змісту (акт інкорпорації, трансформації), що забезпечує виконання державою своїх міжнародних зобов'язань, не здатний змінити природу міжнародних правових норм. У кожному разі практика використання норм міжнародного права свідчить про те, що суди й інші органи тлумачать і застосовують їх як норми іншого, не внутрішнього права.

Система права – *сукупність компонентів, з яких складається право*. Система права характеризує внутрішню структуру права, визначає головні принципи диференціації правових норм.

Система права має об'єктивний характер, обумовлена фактичним соціальним ладом суспільства, формується у взаємодії із системою існуючих суспільних відносин. Суспільний лад визначає ту чи іншу систему права, її внутрішню структуру. Кожному історичному типу права, який пов'язаний з певним типом держави, властива своя система. Законодавець не в змозі змінити історичний тип права, він лише за допомогою юридичних приписів оформлює потреби суспільного розвитку. *Тобто в основі системи права лежать юридичні приписи, які обумовлюються потребами суспільного розвитку*. Ці приписи об'єднуються у певні групи. Таким чином, система права складається із сукупності норм, які створює та охороняє держава і які групуються у визначеному порядку. Сукупність усіх правових норм, що входять до системи права та діють на території держави, утворює правове поле (правовий простір), що становить сукупність охоплених правом сфер суспільних відносин.

Те, що *головним елементом системи права є норма*, обумовлює такі ознаки системи права, як *єдність та відмінність, взаємодія, здатність до поділу, об'єктивність, узгодженість*.

Окрім того, саме правові норми забезпечують динамізм системи права, її гнучкість, тобто зі зміною суспільних відносин відбувається виникнення нових правових норм, які, у свою чергу, групуються залежно від регульованої ними сфери суспільних відносин (предмети правового регулювання).

Говорячи про систему права, слід пам'ятати, що не треба плутати це поняття з правовою системою, під якою розуміється правова організація усього суспільства, сукупність усіх юридичних явищ, які функціонують у державі. Система права - його внутрішній склад, один із компонентів правової системи суспільства.

Складовими елементами системи права є: галузь права; підгалузь права; інститут права; норма права.

Норма права – *первинний елемент системи права, прийняте або санкціоноване державою формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлює права та обов'язки учасників суспільних відносин*. Норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини. Решту суспільних відносин регулюють інші соціальні норми.

Галузь права – *відокремлена у рамках системи права сукупність однорідних правових норм, що регулюють відокремлену сферу суспільних відносин*. Однорідність цілих груп суспільних відносин обумовлює існування певних галузей права (кримінальне, цивільне, трудове). Галузь права виникає у разі неможливості врегулювання самостійної сфери суспільних відносин нормами інших галузей права. Тобто галузь не вигадується, а народжується з урахуванням соціальних потреб. Прикладом може бути поява нових галузей права, таких як податкове, фінансове та банківське. Галузь - найбільш потужна, відокремлена сукупність правових норм. Структурними елементами галузі є підгалузі та інститути права.

Підгалузь права – *сукупність однорідних правових норм, що регулюють велику, відносно самостійну групу правових*

норм, яка виокремлюється з галузі права і включає у себе декілька правових інститутів. Підгалузь права містить у собі положення, властиві декільком, але не всім інститутам галузі. Наприклад, у цивільному праві - авторське право, патентне право, спадкове, у конституційному - виборче право. Теоретично, за певних умов підгалузь може бути перетворена на галузь права.

Інститут права – *порівняно невелика, стійка група правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин в межах однієї або декількох галузей. Інститут - складова частина галузі або навіть підгалузі права, відмінність їх полягає у тому, що галузь регулює усю родову сукупність (сферу) суспільних відносин, інститут - певні напрями суспільних відносин.*

Інститути поділяються на *галузеві та міжгалузеві.*

Таким чином, **система права** – *це сукупність взаємопов'язаних юридичних норм, інститутів та галузей, які характеризуються єдністю та поділом відповідно до особливостей суспільних відносин, що врегульовуються.*

2. Предмет та метод правового регулювання (критерії галузевого поділу)

Для того щоб повноцінно зрозуміти внутрішній склад права, ми повинні, насамперед, з'ясувати, які підстави лягли в основу розподілу права на галузі. Тривалі наукові дискусії привели до висновку, що в основі такого розподілу лежать два об'єктивні критерії, а саме: *предмет та метод правового регулювання.*

Під **предметом правового регулювання** ми розуміємо ту *сферу суспільних відносин, на яку поширюється право, тобто те, що регулює право* (фактичні людські відносини, які потребують правового забезпечення). Коло таких відносин є доволі широким. Юридично значущі відносини пов'язані з реалізацією інтересів трудового, майнового, особистісного, управлінського, сімейного характеру тощо. Юридично значимим відносинам, тобто тим, на які право звертає увагу і

включає до предметів правового регулювання різних галузей, властиві такі ознаки:

- 1) ці відносини є життєво важливими для окремих індивідів та соціальних груп;
- 2) виникнення цих відносин пов'язане з вольовою, цілеспрямованою діяльністю членів суспільства;
- 3) ці відносини є стійкими та повторюваними;
- 4) поведінка людей у межах цих відносин є принциповою не лише для її виконавця, а й для інших суб'єктів, тому потребує зовнішнього контролю з боку компетентних державних установ.

На основі з'ясування якісної однорідності структурних компонентів предмета правового регулювання здійснюється відмежування однієї галузі від іншої.

Під **методом правового регулювання** розуміють *сукупність засобів, прийомів впливу права на суспільні відносини*. За допомогою методу ми з'ясовуємо, яким чином право врегульовує суспільні відносини (предмет правового регулювання).

Предмет (суспільні відносини) є *основним, матеріальним критерієм* розподілу норм права за галузями, оскільки він має об'єктивний зміст, передбачений характером суспільних відносин і мало залежить від волі законодавця.

Метод є *юридичним, додатковим критерієм*, який походить від предмета. Спочатку визначається предмет суспільних відносин, що врегульовується, визначається певна галузь права, потім з'являється метод, який залежить від волі законодавця і більш чітко окреслює межі певної галузі права, яка вже має свій предмет. Таким чином, законодавець може обирати засоби впливу на суспільні відносини (метод регулювання), що робить метод, на відміну від предмета, суб'єктивно обумовленим. Метод дозволяє нам відокремити суміжні галузі від галузі права, що охоплюють спільне коло суспільних відносин, наприклад, відносини власності. Отже, метод правового регулювання - це набір юридичного інструментарію, за допомогою якого державна влада здійснює необхідний вплив на вольові відносини учасників суспільних відносин.

При регулюванні суспільних відносин використовуються різноманітні методи (дозволу, зобов'язання, заборони, координації та субординації, переконання та примусу), але найпоширенішими у правовій сфері є *імперативний* та *диспозитивний*, набагато рідше зустрічаються *рекомендаційний* та *заохочувальний* методи.

Імперативний метод – метод владних приписів. Як правило, цей метод використовують забороняючі та зобов'язуючі норми. Метод використовується переважно у сфері публічного права (кримінальне, адміністративне право).

Диспозитивний метод надає суб'єктам альтернативну можливість обрання варіанта поведінки в межах закону. Цей метод активно використовується у сфері приватного права (цивільне, торговельне, сімейне).

Метод заохочення своїм завданням має стимулювання корисної для суспільства діяльності суб'єктів права. Застосовується цей метод переважно у трудовому праві, де створюються цілі комплекси засобів заохочення.

Метод рекомендацій, що передбачає бажану, але не обов'язкову поведінку, використовується в аграрному праві, державному секторі економіки.

3. Поняття галузі права

Галузь права – група правових норм, що регулює відокремлену сферу суспільних відносин. Усі галузі права як структурні елементи системи права є взаємопов'язаними. Але в межах *структурного* розподілу права відбувається інтеграція галузей у галузеві групи на основі критеріїв, що виходять за межі предмета та методу правового регулювання. Структурні зв'язки права набувають свого подальшого розвитку в об'єднанні галузей права у групи права публічного та приватного, матеріального та процесуального.

Критерієм виділення приватного та публічного права є характер інтересів, які воно захищає. Публічне право захищає інтереси держави, а через них - інтереси усього суспільства. Його галузі об'єднують норми, реалізація яких здійснюється

незалежно від внутрішнього ставлення суб'єкта до встановленого державою припису. Головним методом публічного права є *імперативний*.

Приватне право захищає приватний інтерес на основі визнання юридичної рівності всіх суб'єктів правовідносин. При цьому праву байдуже, хто є суб'єктом приватноправових відносин - окремих індивід чи державна установа. Формально всі є рівними. Головним методом цієї підсистеми права є *диспозитивний*. Реалізація приписів приватного права залежить від безпосереднього волевиявлення суб'єктів (не можна юридично примусити людину створити родину, піти навчатися, працювати, сісти до маршрутної таксі, купити годинник). Суб'єкти є вільними у своєму волевиявленні. Втручання держави у приватноправові відносини можливе лише за умови виникнення конфліктної ситуації (вирішення суперечки сторін у судовому порядку). У випадку, коли у процесі правореалізації виникає колізія між нормами приватного та публічного права, то держава вирішує цю ситуацію на основі норм публічного права. Так, якщо цивільно-правова угода сторін призведе до порушення правопорядку, який захищений нормами кримінального права, то конфлікт буде вирішено на основі норм кримінального права (купівля-продаж наркотичних речовин).

Усі галузі права можна поділити на ті, в яких переважають основи публічного права, та ті, в яких переважають основи приватного. Для перших характерним є імперативний метод правового регулювання, для інших - диспозитивний. Переважання у галузі основ публічного (або приватного) права не виключає наявності в ній норм приватного (або публічного) права та певного співвідношення імперативного та диспозитивного методів регулювання, що свідчить про відсутність "чистих" галузей права.

Окрім того, в межах структурного розподілу права галузі права об'єднуються у групи *матеріального* та *процесуального* права. Матеріальне право регулює предметні, матеріальні відносини. Норми його галузей закріплюють (матеріалізують) межі дозволеної та забороненої поведінки. Норми матеріального права, по суті, є правилами поведінки, що формують склад

правовідносин, права та обов'язки суб'єктів, межі правового регулювання.

Усі галузі матеріального права поділяються на *фундаментальні* та *спеціалізовані*. Фундаментальні є основними, спеціалізовані виділяються з основних, їх метод правового регулювання повністю відповідає методу правового регулювання основних (фундаментальних) галузей права. Наприклад, водне, лісове виділяються із земельного права, шлюбно-сімейне – із цивільного. Тобто фундаментальні галузі є первинними, спеціалізовані – похідними.

Галузі *процесуального* права мають організаційно-процедурний, управлінський характер, регламентують порядок реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, вирішення юридичних конфліктів. Норми процесуального права є похідними від норм матеріального права та регламентують процедури їх втілення у життя, врегульовують діяльність суб'єктів права, яка виникає внаслідок порушення права або виникнення суперечності. Процесуальне право врегульовує відносини спеціальних суб'єктів – учасників юридичного процесу.

4. Загальна характеристика галузей права

На підставі існування розбіжностей у предметі та методі правового регулювання система права поділяється на галузі, кожна з яких регулює відповідний напрям суспільних відносин.

Насамперед, усі галузі права поділяються на *інтегруючі* та *предметні*. До інтегруючих відносять *міжнародне* та *конституційне* право – галузі, які встановлюють соціально-економічні та політичні основи функціонування суспільних відносин.

Міжнародне право – система правових норм, які регулюють публічні взаємовідносини між державами (***міжнародне публічне право***) або міжнародно-правові відносини між громадянами різних держав та їх об'єднаннями (***міжнародне приватне право***). Міжнародне право спрямоване на забезпечення стабільності у житті світової спільноти,

поліпшення політичних, економічних, соціальних зв'язків між членами світового співтовариства. Основою міжнародного права є міжнародні угоди. Визнані (ратифіковані) державою норми міжнародного права мають перевагу над нормами національного права у випадку їх колізії (суперечності з приводу врегулювання певного питання). У *міжнародному публічному праві* головне місце посідають політичні взаємини (забезпечення миру та безпеки, суверенітету, невтручання у внутрішні справи іншої країни). Предметом регулювання *міжнародного приватного права* є відносини цивільно-правового характеру, пов'язані з розширенням міжнародного торговельно-економічного, науково-технічного та культурного співробітництва.

Конституційне (державне) право має вихідне значення відносно решти галузей права. Це – система принципів та норм конституції, які закріплюють засади суспільного та державного ладу, форму правління та державного устрою, механізм реалізації державної влади, правовий статус людини та громадянина.

Решта галузей права є *предметними*, тобто такими, що регулюють окремі сфери (напрями розвитку) суспільних відносин. До головних предметних галузей відносять *адміністративне, кримінальне та цивільне право*. У науковій літературі ці галузі доволі часто називають *профільюючими*, оскільки вони втілюють у предметі та методі правового регулювання первинні засади публічного (адміністративне, кримінальне) та приватного (цивільне) права.

Адміністративне право – система правових норм, що регулюють відносини у сфері державного управління. Ці відносини пов'язані зі здійсненням виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату. Об'єктами державного управління можуть бути і наука, й економіка, і медицина, але характерною особливістю цих відносин є те, що одним із суб'єктів завжди виступає держава через свої органи та посадових осіб.

Кримінальне право – система правових норм, що охороняють від злочинних посягань права та свободи людини і

громадянина, конституційний лад, усі види власності, встановлюючи вид та засіб негативної відповідальності за їх скоєння. Тобто кримінальне право врегульовує суспільні відносини, пов'язані зі вчиненням злочину та покаранням за нього.

Цивільне право – система правових норм, що регулюють майнові та особисті немайнові відносини, які виникають між фізичними та юридичними особами. Учасники цих правовідносин користуються автономією в обранні варіантів поведінки, більшість норм галузі є диспозитивними, головним принципом галузі є юридична (формальна) рівність сторін.

Трудове право – система правових норм, що регулюють відносини робітників та службовців у процесі їхньої трудової діяльності. До цієї сфери належать питання організації трудової діяльності, оплати праці, порядок прийняття та звільнення з роботи, час праці та відпочинку тощо.

Фінансове право – система правових норм, що регулюють фінансові відносини (формування та виконання державного бюджету, стягнення податків, надання кредитів). Норми фінансового права тісно пов'язані з нормами конституційного, адміністративного права. Суб'єкти - це усі юридичні та фізичні особи.

Земельне право – система правових норм, що регулюють питання землекористування, збереження земельного фонду, визначення правового режиму використання земель.

Екологічне право – система правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з раціональним використанням природних ресурсів і охороною навколишнього природного середовища.

Аграрне право – система правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з організацією та діяльністю сільськогосподарських виробників.

Предметом правового регулювання **процесуальних галузей права** є організаційні відносини, які формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів (правоохоронних органів та суду) із застосування норм матеріального права.

Кримінально-процесуальне право встановлює порядок провадження у кримінальних справах. Регламентує діяльність усіх органів та посадових осіб, які задіяні у сфері розслідування кримінальних справ.

Цивільно-процесуальне право регулює відносини, що стосуються здійснення судочинства за цивільними справами та виконання судових рішень.

5. Система законодавства, її співвідношення із системою права

Система права і система законодавства не є тотожними поняттями, між ними існує багато суттєвих розбіжностей, що і дозволяє говорити нам про їх відносну самостійність.

Ми розуміємо під **системою права його внутрішній склад, структуру права, інакше можна сказати – його зміст. Система законодавства є зовнішньою формою виразу системи права, тобто системою нормативно-правових актів.** Отже, тісний зв'язок системи законодавства із системою права виявляється в тому, що вони співвідносяться, як зміст і форма. Завдяки системі законодавства право набуває однієї зі своїх основних ознак – формальної визначеності.

Система права має об'єктивний характер і обумовлена особливостями суспільних відносин, її елементами є норма, галузь, підгалузь, інститут. Зміни у системі права обумовлені, насамперед, розвитком суспільних процесів, які викликають появу нових галузей та інститутів.

У свою чергу, система законодавства - форма існування правових норм. Вона багато в чому залежить від волі законодавця, тобто є суб'єктивно зумовленою. Законодавство є диференційованою системою, заснованою на принципах субординації та координації її структурних компонентів. Хоча й суб'єктивні властивості законодавця суттєво впливають на систему законодавства, в її структурі виявляється об'єктивна потреба існування самостійних галузей, підгалузей, інститутів, норм права.

Систему законодавства можна розуміти у широкому та вузькому аспектах.

Згідно з тлумаченням Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року поняття законодавства включає закони, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою, а також постанови Верховної Ради, укази Президента, декрети та постанови Кабінету Міністрів, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції та законів України.

Між системою права та системою законодавства є ряд відмінностей.

По-перше, система права є невидимою, оскільки відображає внутрішню будову права, а система законодавства є видимою, зовнішньою формою системи права.

По-друге, первинним елементом системи права є норма, а системи законодавства - стаття нормативно-правового акту. Норми права лежать в основі будови нормативно-правових актів. Законодавець може використовувати норми права у різному «комплекті» при побудові галузі законодавства, залежно від того, яким чином законодавець використовує їх, формуються конкретні галузі законодавства. Отже, галузі законодавства не завжди збігаються із галузями права. Існують приклади того, що галузь права є, а галузі законодавства немає (право соціального забезпечення, податкове, фінансове право). У цих випадках правовий матеріал є не уніфікованим, а розосередженим по різних нормативно-правових актах.

По-третє, первинний елемент системи права - норма права - має трьохелементну структуру (гіпотеза, диспозиція, санкція), а первинний елемент системи законодавства - стаття закону, що містить нормативний припис, як правило, не включає в себе всіх трьох елементів логічної структури правової норми. Так, досить поширеними є випадки, коли стаття нормативного акту включає в себе гіпотезу та санкцію, а диспозиція міститься в іншій статті.

По-четверте, в системі права норми логічно розподіляються за галузями, підгалузями, інститутами права. У системі законодавства нормативно-правові акти об'єднані за галузями законодавства, які поділяються на інститути законодавства. При цьому, під час формування галузей

законодавства може як враховуватися, так і не враховуватися галузевий принцип. Тобто галузь законодавства може містити норми різних галузей права або бути створеною на базі інституту або підгалузі права. Отже, можливі варіанти, коли галузь законодавства існує без галузі права (митне законодавство, транспортне законодавство).

По-п'яте, структурні елементи системи права не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, статей, глав тощо. Структурні елементи системи законодавства - нормативно-правові акти - мають назви розділів, глав, статей. Вони можуть включати преамбули, примітки, пояснення - положення, які за своєю сутністю не є нормами права.

По-шосте, внутрішня структура системи права, яка будується за горизонтальною ознакою (з урахуванням предмета та методу правового регулювання), не завжди збігається із структурою системи законодавства. Система законодавства будується як на основі галузевого принципу, так і вертикально (ієрархічно), згідно з юридичною силою нормативно-правового акту, компетенції органу, що його приймає: закони - акти глави держави - акти вищих органів виконавчої влади - акти центральних органів виконавчої влади (відомчі нормативно-правові акти) - акти органів виконавчої влади на місцях, акти органів місцевого самоврядування.

По-сьоме, система права має об'єктивний характер, система законодавства має характер суб'єктивний, тобто багато в чому залежить від волі законодавця.

6. Порівняльне дослідження національних правових систем, правова сім'я

Порівняння правових явищ виникло майже одночасно з правом. Відповідні джерела свідчать, що Аристотель, готуючи тракт про політику, вивчив і порівняв 153 конституції грецьких та варварських міст. До цього вдався і Салон, створюючи Афінські закони. А в основі Законів XII таблиць лежить узагальнення законів міст усєї Греції. У Середньовіччі поширеним було порівняння римського права і права

канонічного. А протягом тривалого часу в Англії юридична наука порівнювала канонічне і загальне право.

Перед тим як перейти до визначення порівняльного правознавства, з'ясування його значення, слід визначити, чим саме є правова система, яке її співвідношення з правом. Під правовою системою, ми розуміємо усю сукупність правових явищ у державі, сукупність узгоджених юридичних засобів, за допомогою яких чинна влада здійснює регулятивний та стабілізуючий вплив на суспільні відносини.

Тобто коли мова йде про правову систему, ми розуміємо усю правову організацію суспільства.

Право є центральним компонентом правової системи. З'ясувавши характер права, ми можемо міркувати про особливості правової системи. Юридичні норми, які складають право, є інтегруючим началом правової системи. Але, окрім права, правова система містить у собі багато інших компонентів, а саме: правотворчість, правосуддя, правозастосування, правовідносини, суб'єктивні права, правові організації, законність, правопорядок, правосвідомість. Усі складові компоненти правової систем поділяються на статичні та динамічні.

Статичні компоненти - ті, які є більш стабільними, менш мінливими, за рахунок чого надають сталості правовій системі. До них відносять норми права, нормативно-правові акти, юридичні організації, законність, правопорядок, правосвідомість тощо.

Динамічні компоненти - рухливі компоненти правової системи, ті, за рахунок яких відбувається її зміна та розвиток. Насамперед, це реалізація права, правозастосування, правовідносини, юридичний процес тощо.

Головна цінність поняття правової системи полягає у можливості аналітичного комплексного вивчення правової сфери життя суспільства.

Розуміючи роль правової системи у суспільстві, ми повинні розуміти, що глибоке та всебічне вивчення національної правової системи можливе лише за умов її порівняння з іншими правовими системами.

Приблизно процес формування порівняльного правознавства проходив наприкінці XIX - початку XX сторіччя. Процес розвитку порівняльного правознавства по-різному відбувався в різних країнах (мова йде про перенесення зразків правових систем держав-домініонів на ґрунт держав-колоній). Порівняльне правознавство повинно базуватися на визнанні принципів взаємної поваги, рівності правових систем.

Існування порівняльного правознавства обумовлене існуванням об'єктивної необхідності розширення та поглиблення зв'язків між країнами та націями, інтеграцією багатьох країн у єдине світове співтовариство.

Первісне право складалося шляхом переростання звичаїв у правові звичаї, що записувалися, поєднувалися в особливі списки. У результаті цього з'явилося звичаєве право - система норм, що ґрунтуються на звичаї, який регулює суспільні відносини в державі, у визначеній місцевості або в етнічній чи соціальній групі. З часом у різних народів світу сформувалися різні провідні елементи соціально-юридичного змісту права: прецедент, релігійна норма, норма-звичай, закон. У ході подальшого розвитку народів і держав вони привели до формування відмінних національних правових систем і їхніх типів. Порівняльне правознавство дозволяє класифікувати національні правові системи за різноманітними групами, типами або сім'ями. Головними критеріями, на основі яких ми відносимо національну правову систему до певної правової сім'ї, є структура права, особливості джерел права, місце та роль права у житті суспільства і держави, особливості юридичної техніки, принципи та основи формування і функціонування права.

Таким чином, **правова сім'я** - сукупність національних правових систем, заснована на загальності джерел, структури права та історичного шляху його формування.

Найбільш відома класифікація правових сімей наведена відомим компаративістом Рене Давидом. Він виділив такі типи правових систем - правові сім'ї: *систему загального права, романо-германську, соціалістичну систему і систему релігійного та традиційного права*. Як класифікаційні критерії

були використані, насамперед, джерела права і методи роботи юристів (законодавців і суддів), принципи права і його структура.

Загальне право історично склалося в Англії і свою назву виправдовує тим, що діяло воно на території всієї Англії. Зараз ця правова система є однією з найбільш поширених у світі. Вона поширювалася разом з англійською колонізацією. Широке застосування система загального права одержала в США і Канаді, Австралії, Північній Ірландії, Новій Зеландії та багатьох інших державах. Більше ніж третина населення земної кулі живе за законами цієї правової сім'ї, ядром якої є англійське право. Разом із тим у національних систем цих країн багато специфічних відмінностей.

Період становлення англосаксонського права - X - XIII століття. Починається розвиток цієї системи з визнання судових рішень, що виникали незалежно від законодавства, загальнообов'язковими для усіх вільних підданих короля у цивільному судочинстві. Загальне право було створено суддями, що вирішували конкретні конфліктні ситуації. Головною специфічною рисою загального права є відсутність кодифікованих галузей права і наявність як головних джерел права великої кількості прецедентів - судових рішень, що є зразками для вирішення майбутніх аналогічних справ, які розглядаються іншими судами. Окрім того, до структури англійського права входить статутне право (законодавство) та право справедливості.

Судді узагальнювали судову практику, виробляючи загальні рішення - **прецеденти**, які були загальнообов'язковими у процесі прийняття подальших рішень. У системі загального права сама норма права набагато менш абстрактна, ніж у романо-германській системі. Тут норма права спрямована не стільки на створення загального правила поведінки, скільки на вирішення конкретної справи. Норма орієнтована на сьогодення, на цілком визначену ситуацію і, меншою мірою, на майбутнє, на відносно невизначену, передбачувану ситуацію. Загальнообов'язковість прецеденту додає системі загального права тієї стабільності, яку в романо-германській

(континентальній) правовій сім'ї забезпечує закон. У результаті дії прецедентів склалася ситуація, яку англійський правознавець професор Гудхарт охарактеризував так: *«Англійський суддя - раб минулого і деспот майбутнього, він обмежений рішеннями своїх попередників і обмежує покоління суддів, що будуть його наступниками»*.

Прецедентне право Англії і Сполучених Штатів у XVII - XX століттях сполучає риси і відсталості, і гнучкості. Недарма на батьківщині загального права, в Англії, суддів охрестили "творцями права", хоча самі британські юристи, як і раніше, стверджують, що вони не творять право, а лише відшуковують його норми у правосвідомості народу і звичаях країни.

У системі судових прецедентів прийнято розрізняти норми загального права, що почало формуватися ще в XII столітті і донині відіграє важливу роль, і норми права справедливості, що виникли з рішень Суду канцлера, що існував з XV століття до судової реформи 1873 - 1875 років.

У результаті багатівікового розвитку англійського прецедентного права склалися численні, часто суперечливі, але в цілому дуже ефективні правила, що регламентують силу й обов'язковість судових рішень, способи їхнього тлумачення тощо.

Головною умовою дії системи прецедентів є наявність джерел інформації про прецеденти, тобто судових звітів, що почали збирати ще з кінця XIII століття у так званих «Щорічниках». З 1870 р. видаються «Судові звіти», де у напівофіційному порядку публікуються рішення вищих судів, на які звичайно і посилаються як на прецеденти в наступних судових постановках. Поряд із цим публікуються також «Щотижневі судові звіти», «Всеанглійські судові звіти», «Судові звіти по Північній Ірландії».

Система загального права ставить судовий прецедент на один рівень із законом. Кількість судових прецедентів, що підлягають застосуванню на практиці, обчислюється в Англії сотнями тисяч (від 300 до 500 тис). Крім них, налічується не менше 3 тисяч законів. У США прецедент має трохи менше застосування в судах, ніж в Англії, однак і тут видається

щорічно 350 томів судових рішень, що можуть бути використані як прецедент.

Норми загального права мають індивідуальний казуїстичний характер, тобто поширюють свою дію лише на конкретні випадки.

Важливою ознакою загального права є автономія судової влади від інших гілок влади.

У сьогоденні англосаксонська правова система значно змінюється, широкого розповсюдження набуло законодавство (статутне право), але основні принципи своєї організації англосаксонська правова система зберігає з XIII століття.

Романо-германська правова сім'я має свої історичні корені у Давньому Римі, а саме у класичному римському праві I ст. до н. е. - VI ст. н. е. Романо-германська система розвивається в Європі. Вона сформувалася завдяки зусиллям європейських університетів, які, опираючись на догму римського права, сформували, починаючи з XII - XIII століть, юридичну науку й юридичну практику. Ця система поширилась у континентальній Західній Європі, її запозичило багато інших держав.

Головною характеристикою цієї правової системи є використання писаного права, тобто юридичних правил - норм права, які формулюються у законодавчих актах держави. Отже, головним джерелом права романо-германської правової системи є нормативно-правовий акт. Романо-германська система в основному базується на кодексах, на розгалуженому централізованому законодавчому регулюванні. Правові норми розглядаються як обов'язкові правила поведінки, що відповідають вимогам справедливості. Головна мета юридичної науки та практики - знайти та правильно зрозуміти зміст цих норм і через них забезпечити бажане для суспільства регулювання відносин людей.

Норми формулюють найбільш абстрактні правила, що представляють собою загальні моделі прав та обов'язків громадян. На правозастосовців (насамперед, суд) покладається обов'язок неухильної реалізації цих загальних норм у конкретних життєвих випадках.

Судді романо-германської системи не можуть користуватися прецедентами, окрім випадків практики Верховних судів, які не створюють самостійних правових норм, а лише тлумачать ті, які вже існують (казуальне тлумачення). Таким чином, процес правозастосування зводиться до кваліфікації, тобто знаходження правової норми, що найбільш повно відповідає ознакам вчиненого діяння. Застосування права, здійснення правосуддя займають у цій системі допоміжне місце, цим пояснюється і обмежена роль судової практики.

Традиційна правова сім'я базується на звичаєвому праві. **Звичаєве право** - це система правових норм, що ґрунтуються на нормах-звичаях, які діють у суспільстві в результаті тривалого застосування, санкціоновані державою і забезпечуються його примусовою силою (у разі потреби).

Звичаєве право сформувалося на ранніх етапах розвитку суспільства, у період розпаду родового ладу. Суперечності, що виникали у суспільстві, викликали потребу у фіксації сформованих відносин у формі різних нормативних установлень (Російська правда, Алеманська правда, Салічна правда тощо). Перші писані закони засновані на нормах-звичаях.

Згодом звичаї минулого (кровна помста, виклик на дуель) поступово трансформувалися відповідно до соціально-економічного ладу суспільства і дотепер продовжують відігравати істотну роль, але на рівні правосвідомості.

Можна назвати сучасні держави, як правило, країни «третього світу», де звичаєве право відіграє провідну роль у регулюванні земельних, сімейних і спадкових відносин (країни Океанії, тропічного поясу африканського континенту, деякі азійські країни), однак у жодній із них правові звичаї не є самостійним і винятковим регулятором суспільних відносин. Ці країни керуються і нормами-звичаями, і нормами, виданими або санкціонованими державою. Наприклад, у Папуа, Новій Гвінеї діють як норми звичаєвого, так і норми загального (англійського) права.

Таким чином, норми-звичаї і засноване на них звичаєве право є не лише провідними нормативними регуляторами поведінки в ранніх державних утвореннях, а й сприяють

формуванню сучасних національних правових систем. Величезний вплив у цьому плані мають етичні, релігійні й інші особливості, властиві конкретному етнічному утворенню, а також ті звички, традиції і звичаї, що в результаті тривалого повторення і закріплення у свідомості індивідів стають нормами поведінки. Те, що сучасний юрист може не вважати правом, часом розглядається як таке із традиційних позицій. Деякі дослідники відносять до країн традиційного права Японію, Китай, пояснюючи це сильними тенденціями звичаєво-традиційного та релігійного регулювання. Але їхні правові системи суттєво відрізняються від типових представників традиційної правової сім'ї - держав тропічної Африки.

В основу релігійного права покладено віровчення певного народу, нації. Релігійні системи існують у багатьох країнах. Рене Давид пише про ці системи: *«Можна навіть засумніватися в тому, що вони є правом. У більшості з них, якщо не в усіх, акцент робиться на обов'язок, що покладається на праведну людину, а поняття суб'єктивного права відсутнє. Термін «право» вживається в цих системах лише за відсутності кращого терміна»*. Найбільша з релігійних систем - мусульманське право, менше поширення має індуїстське право.

Мусульманська правова система є однією з найпотужніших світових правових систем. Вона склалася в Арабському Халіфаті у VII -VIII століттях і являє собою сукупність моральних, релігійних і правових норм, які функціонують на основі ісламу. Його географія розповсюдження досить широка. За традицією воно присутнє у країнах Арабського Сходу (Іран, Ірак, Йорданія, Туреччина, Кувейт), а також у країнах Африки (Сомалі, Танзанія, Кенія), Малайзії, Індонезії. Також можна сказати, що під вплив мусульманського права потрапили деякі з балканських країн, наприклад, Албанія, Косово, ряд країн СНД, зокрема, Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, деякі суб'єкти Російської Федерації, а саме: Татарстан, Ічкерія, Інгушетія та інші. І ще важливо відмітити, що під вплив мусульманського права потрапила незначна частина українського населення - кримські татари.

Джерелами мусульманського права є релігійні книги - Коран, Сунна, Іджма та Кияз. Юридизовані положення цих книг складають основу Законів Шаріату - основної нормативно-релігійної системи.

Коран - священна книга ісламу та усіх мусульман, яка складається з висловів пророка Магомета у Мецці та Медині, де поруч з настановами морального та релігійного характеру зустрічаються приписи нормативно-юридичного характеру

Іджма - коментар Корану й Ісламу в цілому, що складався його тлумачами - професорами ісламської ідеології. Іджма виконує роль кодифікованого документа, де містяться норми релігійного характеру. У процесі посилання на мусульманське право необхідно використовувати саме Іджму.

Сунна - життєпис пророка, в якому описується поведінка та вислови пророка у словах його учнів (це збірка норм-традицій, що є обов'язковими для мусульман)

Кияз - збірка рішень життєвих проблем за аналогією з нормами мусульманської релігії

Шаріат складається з чотирьох груп приписів.

1. Норми, які фіксують релігійну догматику ісламу, це те, у що повинен вірити мусульманин.

2. Норми, які фіксують основи мусульманської моралі і етики.

3. Норми, які регламентують відносини віруючих з Аллахом.

4. Правила поведінки між мусульманином і немусульманином.

Головна відмінність, а разом із тим і головна риса, яка характеризує мусульманське право, - це його релігійна природа. Усі правові системи світу є результатом людської діяльності, державних органів, а мусульманське право - це результат божого одкровення, воно дароване людям Аллахом через його пророка Мухаммеда. Без розуміння цієї релігійної догми неможливо зрозуміти багато правових феноменів та інститутів мусульманського права.

Сучасне мусульманське право багато в чому синтезовано з актами правотворчості, що теж є особливістю розвитку суспільних відносин у сьогоденні.

Індуїстське право тісно пов'язане з індуїзмом. Індуїзм сформувався майже 2000 років тому. Але в індуїстських країнах у багатьох сферах суспільного життя (шлюбні, спадкові, класові (кастові) відносини) діють норми індуїстського права.

Головною сучасною особливістю традиційного та релігійного права є те, що все більшої сили набуває закон як джерело права. Але головною нормативною системою подібного суспільства є норми релігії та звичаї.

Контрольні питання

1. Як співвідносяться поняття «правова система» та «система права»?
2. Чим відрізняються статичні та динамічні елементи правової системи?
3. Назвіть критерії об'єднання правових систем у правові сім'ї.
5. Що таке правова сім'я?
6. Що таке система права?
7. Чим відрізняється поняття системи права від поняття правової системи?
8. У чому полягає значення предмета та методу правового регулювання при розподілі права на галузі та інститути?
9. Як співвідносяться між собою норма права, інститут права та галузь права?
10. Що таке система законодавства? Як система законодавства співвідноситься з системою права?

Письмове завдання

1. Складіть схему галузей сучасного права України.
2. Складіть схему класифікації правових систем світу за різними критеріями.

Питання для самостійного опрацювання

1. Спробуйте визначити, що розвивається (змінюється) швидше: правова система, система права та система законодавства? Відповідь обґрунтуйте.
2. Охарактеризуйте правову мапу світу.

Тема 7. ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ПРАВОВІДНОСИН

1. Поняття та ознаки правовідносин

Суспільство - сукупність взаємовідносин між людьми, продукт взаємодії людей. Таким чином, у суспільстві існує ціла сукупність політичних, економічних, моральних, релігійних відносин.

Право - особливий державний регулятор суспільних відносин. Регулювати суспільні відносини - головне його призначення. Своєю регулятивною силою право надає відносинам правового характеру, правової форми, в результаті чого вони стають правовими. **Правові відносини** у найбільш загальному розумінні – *це суспільні відносини, врегульовані правом.*

При цьому суспільні відносини не втрачають своїх якостей, лише набувають нового змісту, видозмінюються. Тобто право не є творцем суспільних відносин, а лише їх регулятором, воно саме нічого не створює, лише санкціонує відносини, найбільш принципові для суспільства і держави, ті, які є основою нормальної життєдіяльності людей. Решту менш принципових для суспільства відносин право або регулює опосередковано, або не регулює взагалі (сфера моралі, дружби, звичаїв тощо). Отже, всі суспільні відносини поділяються на дві групи.

1. Урегульовані правом.
2. Не врегульовані правом.

Відносини, урегульовані правом, мають ряд властивостей соціальних (тих, що властиві всім людським відносинам) і ознаки специфічні - юридичні, ті, що, власне, і відрізняють їх від решти відносин.

Отже, більш розширене визначення правовідносин можна сформулювати таким чином: **правовідносини** – це врегульовані правом волюві суспільні відносини, сторони яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Додатковою якістю правовідносин є те, що ці відносини охороняються державою.

Правовідносини володіють наступними ознаками:

1) виникають на основі норм права. Норми права містять вказівки на суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін. В них закріплюються умови (юридичні факти), з настанням яких пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин, визначається коло їх учасників;

2) правовідношення – це завжди двосторонній зв'язок. Норма права, надає право одній стороні, одночасно покладає обов'язок на іншу;

3) правовідношення характеризується наявністю у сторін взаємних прав та юридичних обов'язків. Правовідношення завжди передбачає, що є управомочена особа та зобов'язана особа;

4) правовідношення – це індивідуальний зв'язок конкретних осіб, тобто сторони правовідносин завжди юридично визначені;

5) правовідношення забезпечується державно-правовими механізмами, зокрема можливістю примусових засобів;

6) правовідношення виникає з приводу реальних благ. Благо (матеріальне, нематеріальне) – це те, з приводу чого люди вступають у правовідносини, набувають та реалізують належні їм права та обов'язки.

2. Склад правовідносин

Теорія правовідносин виділяє дві самостійні категорії: зміст та склад правовідносин. Під змістом розуміють складові поведінки учасників (суб'єктів правовідносин), ними є суб'єктивне право та юридичний обов'язок. Склад правовідносин - більш складна категорія, що включає в себе зміст правовідносин, їх учасників, ті цінності та блага, з приводу яких учасники вступають у правовідносини.

Отже, **склад правовідносин** – це характеристика правовідносин із позиції їх внутрішньої будови та взаємозв'язку складових елементів. У теорії права склад правовідносин доволі часто називають **структурою правовідносин**.

Таким чином, склад правовідносин є системним утворенням, що включає в себе такі елементи: предмети матеріального та нематеріального світу, що формують **об'єкти правовідносин**, учасників правовідносин – **суб'єкти правовідносин**, а також поведінку суб'єктів, яка полягає у реалізації *суб'єктивних прав* та виконанні *юридичних обов'язків* (зміст правовідносин).

1. Суб'єкти правовідносин (суб'єкти права) – це особи, що вступають у правовідносини і володіють правосуб'єктністю. В праві виділяють дві групи суб'єктів: 1) **фізичні особи** (люди), до яких належать громадяни, особи без громадянства, іноземці; та 2) **юридична особа** - організація, що володіє відокремленим майном, може від власного імені набувати майнових та особистих і немайнових прав, виконувати обов'язки, бути позивачем та відповідачем у суді.

2. Об'єкти правовідносин – *матеріальні та нематеріальні (духовні) блага та цінності, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, реалізують суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки*. До об'єктів належать: предмети матеріального світу (речі, цінності, майно); послуги виробничого та невиробничого характеру (виконання інформаційних послуг, виготовлення одягу); продукти духовної та інтелектуальної творчості (поезія, витвори мистецтва, музичний твір); особисті немайнові блага (життя, здоров'я, честь, гідність, ділова репутація тощо).

3. До змісту правовідносин відносять *суб'єктивне право та юридичний обов'язок*.

Суб'єктивне право – вид і ступінь можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта права, що встановлюється юридичними нормами для задоволення його інтересів та забезпечується державою.

Юридичний обов'язок – вид та ступінь належної поведінки суб'єкта права, що встановлюється юридичними нормами і

забезпечується державою для задоволення інтересів іншої особи (осіб), суспільства та держави.

І суб'єктивне право, і юридичний обов'язок мають свою структуру - внутрішню будову.

Суб'єктивне право включає: право на власні дії (можливість здійснювати юридично значущі дії); право на чужі дії (право вимоги відповідної поведінки від зобов'язаної особи); право на захист (можливість звертатися за захистом до держави у випадках порушення суб'єктивного права правозобов'язаною особою).

Юридичний обов'язок складається з: обов'язку робити певні дії (активні обов'язки) або утримуватися від них (пасивні обов'язки); обов'язку реагувати на законні вимоги правомірної сторони (вимога виконання умов договору); обов'язку нести юридичну відповідальність у випадках відмови від виконання юридичного обов'язку або неналежного його виконання.

Суб'єктивне право та юридичний обов'язок взаємообумовлені. Завдяки ним між їхніми носіями - суб'єктами - виникає зв'язок, що називається правовідносинами.

3. Правосуб'єктність

Правосуб'єктність – це передбачена нормами права здатність бути учасником правовідносин.

В основі визначення природи правосуб'єктності фізичної особи лежать два критерії:

- віковий (пов'язаний з настанням певного віку);
- психологічний (пов'язаний з розвитком психіки людини).

До складу правосуб'єктності входять правоздатність, дієздатність, деліктоздатність.

Правоздатність – передбачена нормами права здатність суб'єкта права мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Правоздатність передбачає право на право, це здатність мати права, але її недостатньо для того, щоб ці права реалізовувати. Правоздатність виникає з моменту народження і припиняється моментом смерті фізичної особи. Ніхто не може бути

позбавлений правоздатності. Правоздатність є рівною для всіх громадян.

Дієздатність – передбачена нормами права здатність суб'єкта самостійно, власними діями використовувати суб'єктивні юридичні права, виконувати обов'язки та нести юридичну відповідальність.

Дієздатність, на відміну від правоздатності, залежить від вікового, психологічного та інших критеріїв.

Повна дієздатність у фізичних осіб настає з моменту повноліття (18 років). У цивільному праві (Цивільний кодекс України) встановлена градація різних ступенів дієздатності залежно від віку суб'єкта.

Неповна (відносна) дієздатність – 14 - 18 років.

Також цивільним правом передбачена можливість оголошувати неповнолітнього повністю дієздатним (емансипація). Так, неповнолітній, що досяг 16 років, може вважатися повністю дієздатним, якщо він працює за трудовою угодою (контрактом) або займається підприємницькою діяльністю. Визнання неповнолітнього повністю дієздатним відбувається за рішенням органу опіки та піклування за згодою батьків, усиновителів або піклувальника, а у разі відсутності такої згоди - за рішенням суду.

Окрім того, підставою для повної цивільної дієздатності є укладання особою шлюбу.

Часткова дієздатність – до 14 років.

Існують випадки **обмеження дієздатності** (примусового обмеження в адміністративному або судовому порядку фізичної можливості користуватися суб'єктивними правами):

- у разі обмеження прав та свобод людини і громадянина **законом держави** у тому обсязі, в якому це необхідно для захисту основ конституційного ладу, здоров'я, прав та законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони та безпеки держави;

- у разі обмеження прав і свобод людини та громадянина **за рішенням суду** внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами.

Абсолютна недієздатність встановлюється для осіб, визнаних недієздатними рішенням суду внаслідок душевної хвороби або слабоумства.

Деліктоздатність – здатність нести відповідальність за *правопорушення*. Взагалі поняття деліктоздатності охоплюється поняттям дієздатності, оскільки остання передбачає здатність нести юридичну відповідальність. Але у правовій практиці існують випадки, що зумовлюють виділення деліктоздатності як самостійної складової правосуб'єктності. Так, кримінальна відповідальність за тяжкі злочини, передбачена чинним Кримінальним кодексом, може наставати з 14 років, тобто до настання повної дієздатності.

Правосуб'єктність юридичних осіб має певні особливості. Вона виникає з моменту реєстрації в органах юстиції. Правоздатність та дієздатність юридичної особи виникає одночасно і припиняється з моменту ліквідації юридичної особи. У випадку реорганізації юридичної особи правосуб'єктність передається новій юридичній особі у порядку правонаступництва.

4. Види правовідносин

Теорія правовідносин виділяє різні види правовідносин залежно від критеріїв, покладених в основу їх класифікації:

1. За функціями права.
2. За ступенем визначеності.
3. За характером обов'язку.
4. За субординацією у правовому регулюванні.
5. За характером суб'єктів.
6. За кількістю суб'єктів.
7. За розподілом прав та обов'язків.
8. За характером волевиявлення суб'єктів.
9. За строком дії.
10. За галузевою належністю.

За функціями права правовідносини поділяються на *регулятивні* та *охоронні*.

Регулятивні – виникають із фактів правомірної поведінки суб'єкта права на основі норм права або домовленості сторін.

Охоронні – виникають із фактів протиправної поведінки, тієї, яка вимагає негативної реакції держави (пов'язані із скоєнням суб'єктом злочину, адміністративного правопорушення тощо). Пов'язані з настанням передбаченою санкціями норм права юридичною відповідальністю.

За ступенем визначеності правовідносини поділяються на *абсолютні* та *відносні*.

Абсолютні – правовідносини, в яких уповноважений правом суб'єкт вступає у відносини з невизначеним (абсолютним) колом суб'єктів (право власності на речі). Тобто відома одна сторона, та, яка має право, решта суб'єктів, які мають обов'язок, не визначені.

Відносні – правовідносини, в яких усі сторони чітко визначені (продавець - покупець, позивач - відповідач).

За характером обов'язку правовідносини поділяються на *активні* та *пасивні*.

Активні – правовідносини, що виникають із приводу зобов'язань. У них зобов'язана сторона має здійснити на користь уповноваженої сторони певну дію (передати майно, виконати роботу, заплатити гроші тощо).

Пасивні – правовідносини, в яких змістом юридичного обов'язку є пасивна поведінка - зобов'язана сторона має утримуватися від порушення суб'єктивного права уповноваженої сторони (не заважати власнику здійснювати право власності).

За субординацією у правовому регулюванні правовідносини поділяються на *матеріально-правові* та *процесуально-правові*.

Матеріально-правові – правовідносини, пов'язані з реалізацією норм матеріального права (цивільного, кримінального, адміністративного, трудового).

Процесуально-правові – правовідносини, пов'язані із здійсненням процесуальних процедур, регламентованих процесуальними галузями права (судове вирішення цивільно-

правових суперечок, процес притягнення правопорушника до юридичної відповідальності).

За характером суб'єктів правовідносини бувають:

- між фізичними особами;
- між юридичними особами;
- між державами;
- між фізичною особою та державою тощо.

За кількістю суб'єктів правовідносини поділяються на *прості* та *складні*.

Прості – правовідносини між двома суб'єктами.

Складні – правовідносини між трьома та більше суб'єктами.

За розподілом прав та обов'язків між суб'єктами правовідносини поділяються на *односторонні* та *двосторонні*.

Односторонні – кожна із сторін правовідносин має або право, або обов'язок (договір дарування, договір позики).

Двосторонні – кожна із сторін правовідносин має як права, так і обов'язки (договір купівлі-продажу).

За характером волевиявлення суб'єктів правовідносини поділяються на *договірні* та *управлінські*.

Договірні – у правовідносинах виявляється воля обох сторін - уповноваженої і зобов'язаної (правовідносини сфери приватного права).

Управлінські – у правовідносинах достатньо волевиявлення лише уповноваженої сторони (правовідносини сфери публічного права).

Самостійним різновидом правовідносин за характером волевиявлення суб'єктів є правовідносини комплексні, в яких поєднуються основи публічного і приватного права (комерційні правовідносини).

За строком дії правовідносини поділяються на *довготривалі* та *короткотривалі*.

За галузевою належністю правовідносини поділяються на *цивільно-правові*, *кримінально-правові*, *адміністративно-правові*, *конституційно-правові*, *трудові* тощо.

5. Поняття та види юридичних фактів

Юридичний факт – це життєва обставина, з настанням якої норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Юридичні факти передбачені гіпотезою правової норми. Це ті випадки, які пов'язують норму права з конкретною життєвою ситуацією. Без юридичних фактів настання правовідносин унеможлиблюється.

Існують такі підстави класифікації юридичних фактів: за юридичними наслідками, за вольовою ознакою, за складом.

За юридичними наслідками юридичні факти поділяються на *правоутворюючі*, *правозмінюючі*, *правоприпиняючі*.

Правоутворюючі - факти, з якими норми права пов'язують виникнення правовідносин (наказ про прийняття працівника на роботу).

Правозмінюючі - факти, з якими норми права пов'язують зміну правовідносин (наказ про переведення працівника на іншу посаду).

Правоприпиняючі - факти, з якими норми права пов'язують припинення правовідносин (наказ про звільнення працівника з роботи).

За вольовою ознакою юридичні факти поділяються на *дії* та *події*.

Дії – юридичні факти, пов'язані з волевиявленням усіх або одного учасників правовідносин (правопорушення, купівля товару).

Дії поділяються на *правомірні* (відповідають вимогам норм права) та *протиправні* (порушують вимоги норм права).

Правомірні дії поділяються на *юридичні акти* (пов'язані з наміром суб'єкта права досягти бажаного юридичного наслідку, наприклад, звернення до суду) та *юридичні вчинки* (не пов'язані з бажанням вступати у конкретні правовідносини і незалежно від наміру тягнуть виникнення юридичних наслідків, наприклад, фіктивний шлюб у випадку народження дітей викликає всі юридичні обов'язки, пов'язані з батьківством).

Протиправні дії поділяються на *злочини* та *делікти* (проступки).

Злочини – суспільно небезпечні діяння, передбачені Кримінальним кодексом, тягнуть за собою настання кримінальної відповідальності.

Делікти (проступки) – суспільно шкідливі діяння, тягнуть за собою настання цивільно-правової, адміністративної, дисциплінарної та інших видів юридичної відповідальності.

Події – юридичні факти, що не пов'язані з волевиявленням суб'єктів права (природне явище, смерть).

Події поділяються на *абсолютні* та *відносні*.

Абсолютні події – юридичні факти, що набувають юридичного значення через свою значущість, оскільки чинять суттєвий вплив на суспільні відносини. Так, стихійне лихо або аварія тягне за собою певну реакцію державних органів, які покладають на себе обов'язок з ліквідації шкідливих наслідків.

Відносні події – обставини навколишньої дійсності, що викликають виникнення правовідносин у зв'язку з попереднім волевиявленням суб'єктів права. Так, вартість знищеного в результаті пожежі майна буде компенсована власнику лише у тому разі, якщо це майно застраховане.

За складом юридичні факти поділяються на *прості* та *складні* (фактичні склади).

Прості мають місце тоді, коли однієї життєвої обставини, передбаченої нормою права, достатньо для виникнення, зміни або припинення правовідносин (16-річного віку - достатня підстава для отримання паспорту громадянина України).

Складні (фактичний склад) мають місце тоді, коли для виникнення правовідносин, їх зміни або припинення потрібне настання двох або більше обставин, що передбачені нормами права як юридичні факти (для укладання шлюбу необхідна сукупність фактів: взаємна згода осіб, що укладають шлюб; досягнення шлюбного віку; відсутність у кожного з них зареєстрованого шлюбу; відсутність між ними родинних відносин, дієздатність сторін тощо).

Специфічними підставами виникнення, припинення та зміни правовідносин є презумпції, преюдиції та фікції.

Презумпція - закріплення в законі припущення про наявність або відсутність певних фактів, що мають юридичне

значення (презумпція невинності, презумпція вини, презумпція авторства, презумпція смерті).

Презумпції поділяються на два види: *спростовні* та *неспростовні*. *Неспростовні* презумпції не потребують доведення внаслідок своєї очевидності (презумпція знання закону). *Спростовні* презумпції у процесі реальних правовідносин або підтверджуються, або скасовуються (презумпція батьківства).

Преюдиція – це юридичне передрішення наявності або відсутності певних фактів. Якщо суд або інший юрисдикційний орган вже встановив певні факти (після їх перевірки і оцінки) і закріпив це у відповідному документі, то вони визнаються преюдиціальними — такими, що при новому розгляді справи вважаються встановленими, істинними, такими, що не потребують нового доказування. Наприклад, ст.61 Цивільного процесуального кодексу України встановлює «Обставини, визнані сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, не підлягають доказуванню».

Правова фікція – це неіснуючі факти, які визнані законодавством існуючими та які мають у зв'язку з цим юридичні наслідки (усиновлення; визначення частки у спільному майні подружжя; представництво і довіреність; рухомі й нерухомі речі; гроші; правова природа юридичної особи; позовна давність та поновлення строків позовної давності тощо).

Контрольні питання

1. Згадайте соціальні та юридичні властивості правовідносин.
2. Охарактеризуйте поняття «зміст правовідносин» та «склад правовідносин».
3. Які компоненти входять до структури суб'єктивного права та юридичного обов'язку?
4. Дайте визначення юридичної особи.
5. Охарактеризуйте компоненти правосуб'єктності.
6. Що таке юридичний факт?
7. За якими критеріями класифікуються юридичні факти?

8. Назвіть види правовідносин.
9. У чому виражаються соціальні та юридичні властивості правовідносин?
10. Що таке правова презумпція?

Письмове завдання

Складіть схеми: 1) видів правовідносин; 2) видів об'єктів правовідносин; 3) видів юридичних фактів.

Питання для самостійного опрацювання

1. Розкрийте поняття правової презумпції та охарактеризуйте її види.
2. Зміст правових фікцій.

Тема 8. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ТА ТЛУМАЧЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

1. Поняття реалізації норм права

Соціальне призначення права полягає у регулюванні відносин між людьми. Неможливо розуміти право та користуватися правом у відриві від процесу його реалізації. Процес правотворчості був би безглуздим за умови неможливості втілення норм права у життя. Без реального втілення у життя норми права вмирають, втрачають своє соціальне призначення.

Слово «реалізація» походить від латинського *realis* – речовий і в буквальному значенні означає опредметнення, тобто щось стає таким, що можна побачити, відчути, до чого можна доторкнутися.

Сама реалізація права, як і її форми, в багатьох випадках розуміється неоднаково.

В одних випадках говорять про реалізацію права як про визначений, суворо обумовлений процес виконання правових

приписів, тобто втілення приписів у фактичній поведінці людей. Тоді під реалізацією слід розуміти практичну діяльність людей із здійснення прав та виконання юридичних обов'язків – **реалізація як процес.**

В інших випадках реалізація права розуміється не лише як процес або зовнішній прояв правового регулювання, а і як його кінцевий результат. Тоді слід тлумачити реалізацію як досягнення повної відповідності між вимогами правових норм здійснити певні вчинки або утриматися від їх здійснення та фактичними діями суб'єктів – **реалізація як результат.**

Реалізація права завжди пов'язана з правомірною поведінкою суб'єктів права, тобто поведінкою, яка відповідає правовим приписам. Це можуть бути активні позитивні дії в одному випадку або правомірна бездіяльність - утримання від заборонених правом дій - в іншому.

Суб'єктами реалізації права можуть бути державні органи, фізичні та юридичні особи.

Виходячи з цих положень, вітчизняна юридична наука дає визначення реалізації норм права. **Реалізація норм права – втілення приписів правових норм у життя шляхом правомірної поведінки суб'єктів суспільних відносин** (держави, фізичних та юридичних осіб).

Серед особливостей реалізації права слід виділити існування двох її аспектів: суб'єктивного та об'єктивного. З об'єктивної (зовнішньої) сторони, реалізація права - здійснення певними способами у визначеній послідовності у встановлені строки і у визначеному місці передбачених нормами права правомірних дій. Під суб'єктивною (внутрішньою) стороною реалізації права слід розуміти особисте ставлення суб'єкта реалізації до власних дій, що може виражатися у різних формах: особиста зацікавленість, прагнення дотриматися громадського або посадового обов'язку, моральне переконання, острах покарання та інше.

2. Форми реалізації норм права

Існує декілька форм реалізації норм права, що, насамперед, обумовлено специфікою змісту правової норми, характером регульованих нормами права суспільних відносин, положенням суб'єкта в системі правового регулювання, формою прояву правомірної поведінки.

За рівнем (глибиною) реалізації приписів, що містяться у нормативно-правових актах, виділяють:

Реалізацію загальних правових положень – втілення у життя положень, що містяться у відправних нормах (у преамбулах законів, у статтях, що фіксують загальні завдання та правові принципи). Вплив права на суспільні відносини в результаті реалізації загальних правових положень є дуже важливим і значним, але він позбавлений юридичної специфіки і скоріше має ідейний, виховний, інформаційний характер.

Реалізація норм-правил поведінки – це втілення у реальні правовідносини норм права, що передбачають моделі правомірної поведінки суб'єктів.

За суб'єктами виділяють *індивідуальну* та *колективну* форми реалізації права.

Головним критерієм класифікації форм реалізації права є *складність* та *характер діяльності суб'єктів*. У більшості випадків, коли мова йде про форми реалізації норм права, мають на увазі форми, які виділяються саме на підставі цього критерію.

Безпосередні, прості форми дозволяють втілювати право у життя без участі держави, допомоги інших спеціальних суб'єктів. На основі простих форм реалізації норм права кожен суб'єкт права може безпосередньо втілювати право у життя одноетапно. Результатом цього втілення будуть конкретні юридичні наслідки.

Додержання норм права пов'язане з реалізацією приписів, що забороняють певні дії, ці приписи містяться в забороняючих правових нормах. Змістом цієї форми є утримання від скоєння дій, заборонених нормами права. Це пасивна форма поведінки суб'єктів права, тобто реалізація досягається шляхом бездіяльності. Реалізація вимог норм права за допомогою додержання відбувається непомітно. Уникаючи скоєння

правопорушень, суб'єкт уже реалізує вимоги норм права, тобто втілює їх положення у життя.

Виконання норм права – форма реалізації зобов'язуючих норм шляхом виконання суб'єктом права покладеного на нього обов'язку. Виконання обов'язків полягає у вчиненні юридичною або фізичною особою дій, передбачених нормою права (договором, актом правозастосування). Як правило, виконання обов'язків здійснюється шляхом активної поведінки. Проте існують випадки, які дозволяють констатувати можливість правової пасивності (бездіяльності), коли мова йде про виконання обов'язків. Так, конституційний обов'язок, передбачений статтею 66 Конституції України, вимагає не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, отже, вимагає правової пасивності.

Використання норм права виражається в активній реалізації можливостей, наданих суб'єктам нормами права. У межах цієї форми відбувається реалізація суб'єктивних прав учасників правовідносин. На відміну від додержання і виконання, пов'язаних із реалізацією юридичних заборон та зобов'язань, використання полягає у виконанні дозволених правом дій. Шляхом використання реалізуються уповноважуючі норми (наділяють суб'єктів правами). Право може реалізовуватися лише шляхом активних дій суб'єктів, проте пасивна поведінка щодо реалізації суб'єктивних прав не викликає юридичних наслідків. Адже нікого не можна примусити до використання власних прав. Головним критерієм реалізації права у цій формі є власний вибір суб'єкта.

Хоча ці правила мають і винятки. Так, суттєво відрізняється використання права фізичними особами від реалізації прав державними органами та посадовими особами (це стосується і багатьох інших організацій та їх посадових осіб). Якщо для фізичної особи використання або невикористання свого суб'єктивного права є цілком добровільною справою, то реалізація правомірностей державного органу є для нього одночасно і обов'язком. Тобто, реалізуючи свої права, державний орган одночасно виконує свої функції. В іншому разі діяльність такого суб'єкта втратить будь-

який сенс. Якщо слідчий, прокурор, суддя, нотаріус будуть відмовлятися від використання посадових прав, що входять до обсягу їхньої компетенції, з інших міркувань, аніж професійна доцільність, їх діяльність не буде ефективною.

Для повноцінної реалізації усіх правових норм не достатньо таких форм, як додержання, виконання та використання, саме тому виділяють ще складну форму реалізації норм права – *застосування права*.

Застосування права – одна з форм державно-владної діяльності, спрямована на реалізацію правових приписів у життя. Особливістю застосування права є використання посередника з метою індивідуалізації приписів правових норм щодо конкретної життєвої ситуації. Застосування права - прерогатива спеціальних суб'єктів, які приходять на допомогу тоді, коли положення правової норми не можуть бути втілені у життя одноетапно, на підставі простого волевиявлення суб'єктів права. Так, студент не може просто прийти до навчального закладу, навчатися і отримати диплом про освіту. Посередником, який допомагає людині реалізувати конституційне право, є ректор навчального закладу, який підписує наказ про зарахування студента. І саме після цього виникають юридичні наслідки. Отже, діяльність ректора є правозастосовною, а наказ про зарахування - актом застосування.

3. Поняття та ознаки застосування норм права

Застосування права – це державно-владна, організуюча діяльність, що здійснюється у передбачених законом формах компетентними органами та посадовими особами з метою поширення приписів норм права на конкретні життєві випадки та конкретних осіб.

Правозастосовна діяльність має на меті реалізацію двох функцій:

- а) організацію виконання правових норм;
- б) охорону та захист права від правопорушень.

На цій підставі виділяють два види правозастосування: *оперативно-виконавче і правоохоронне*.

Оперативно-виконавче застосування права – це владна оперативна діяльність уповноважених органів та посадових осіб з реалізації приписів норм права з метою регулювання суспільних відносин.

Правоохоронна діяльність – владна, оперативна діяльність уповноважених органів та посадових осіб з охорони норм права від правопорушень.

Як особлива форма реалізації права правозастосування має ряд ознак:

1. Правозастосування, на відміну від решти форм реалізації права, **може здійснюватися лише уповноваженими органами та посадовими особами, тобто суб'єкти правозастосування наділені спеціальною компетенцією**. Широко поширеною в літературі є теза про те, що правозастосування - прерогатива державних органів та посадових осіб. Ця теза є дещо застарілою і, відповідно, помилковою. Хоча лівова частка правозастосовних дій здійснюється представниками держави, інші уповноважені суб'єкти теж беруть участь у правозастосовному процесі. Так, ректор вищого навчального закладу, директор заводу, представник органу самоврядування не є представниками держави і у своїй діяльності не виступають від її імені. Проте вони та багато інших суб'єктів реалізують право в межах своєї компетенції шляхом правозастосування. Суб'єкт правозастосування завжди є або юридичною особою, або її представником. Громадяни не можуть бути суб'єктами правозастосування, хоча їх роль у цьому процесі може бути важливою. Громадянин може бути ініціатором правозастосування (подає заяву до органів внутрішніх справ, судовий позов тощо).

2. Правозастосування – одна з найважливіших форм діяльності держави, яка здійснюється разом з правотворчою, організаційною, іншими видами державної діяльності і має державно-владний характер. Попри те що не всі суб'єкти правозастосування є представниками держави, навіть їх

правозастосовна діяльність залишається державно-владною, оскільки її призначенням є втілення у встановленому державою процесуальному порядку у життя положень правових норм, що підтримуються та охороняються державою.

3. Застосування норм права **здійснюється у встановленому законом порядку**. Існує встановлена процедура правозастосовної діяльності судових, слідчих, адміністративних та інших державних органів, їх посадових осіб, а також усіх інших суб'єктів правозастосування.

4. Правозастосовна діяльність здійснюється на основі ряду визначених принципів.

5. **Необхідність застосування правових норм обумовлена характером деяких відносин.**

6. Правозастосовний процес здійснюється у **визначеній послідовності**, виділяють стадії застосування права.

7. Правозастосовна діяльність завжди **пов'язана з прийняттям рішення з конкретної справи та його оформленням у вигляді акту застосування права**.

8. У результаті правозастосовної діяльності абстрактні приписи правової норми поширюють свій вплив на конкретну життєву ситуацію у конкретний момент часу.

Принципи правозастосовної діяльності:

а) **законності** - точне та неухильне дотримання законів усіма органами та посадовими особами у процесі правозастосування;

б) **соціальної справедливості** - правозастосовна діяльність здійснюється в інтересах усього суспільства, а не окремих його представників;

в) **доцільності** - врахування конкретних життєвих обставин, що склалися на момент прийняття рішення, вибір найбільш оптимального та адекватного варіанта рішення;

г) **обґрунтованості** - прийняття рішення на основі перевірених відомостей. Порушення принципу обґрунтованості є вагомою підставою для позбавлення правового акту (особливо правоохоронного) юридичної сили.

На основі *принципів* формулюються вимоги до правильного застосування норм права.

Необхідність реалізації права у формі застосування обумовлюють такі випадки:

- коли правовідносини не можуть виникнути без прийняття конкретного владного рішення суб'єктом правозастосування (рішення місцевої ради про надання площі для забудови, призов до Збройних сил);

- коли виникає спір і сторони не можуть дійти згоди з окремих питань (розподіл майна подружжя при шлюбно-розривному процесі);

- коли необхідно офіційно встановити наявність або відсутність конкретних фактів (смерть, визнання особи безвісно відсутньою, народження людини);

- коли факт внаслідок своєї значущості повинен пройти певний контроль (реєстрація автомобіля, нотаріальне завірення купівлі-продажу);

- коли скоєно злочин і суб'єкт притягується до відповідальності.

4. Стадії застосування норм права

Однією з ознак процесу правозастосування є наявність певних самостійних стадій. У межах кожної стадії вирішуються конкретні завдання правозастосовного процесу.

Стадії правозастосування.

1. **Встановлення фактичної основи справи.** Процес правозастосування завжди починається із встановлення та дослідження фактичних обставин справи, за якою застосовується юридична норма. Але встановлюються лише ті факти та обставини, що передбачені нормою права і є юридично значущими. Збираються відомості про ці обставини у чітко закріпленому порядку за допомогою юридичних доказів, отриманих із визначених джерел, добутих у встановленій законом формі.

2. **Встановлення юридичної основи справи.** На цій стадії надається правова кваліфікація встановленим юридичним обставинам. Встановлюється, яка норма права поширюється на певний випадок. Після цього здійснюється перевірка обраної

норми на предмет її дії у просторі, часі та за колом осіб. Встановлюється, чи діє норма на момент вирішення конкретної справи, чи поширює вона свою дію на певну територію, чи поширюється її дія на суб'єктів, які є учасниками правовідносин, що виникають. У цих випадках керуються такими положеннями: закон не має зворотної сили, немає сили норма, яка не вступила в дію. Вирішується порядок діяльності у випадках колізії правових норм. Встановлюється офіційний текст правової норми з офіційних джерел.

3. Прийняття рішення по справі – основна і заключна стадія процесу застосування права. Саме на цій стадії дія правової норми поширює свою силу на конкретний життєвий факт, норма набуває індивідуально-владного характеру, зв'язок з конкретним життєвим фактом встановлюється повністю. Прийняття рішення супроводжується прийняттям індивідуально-правового акту (правозастосовного акту), який є юридичним фактом і основою для виникнення правовідносин.

Заключною частиною цієї фази є доведення до відома зацікавлених осіб змісту прийнятого рішення.

5. Акти застосування права: поняття та види

Підсумком правозастосовної діяльності є прийняття акту застосування права, який закріплює рішення компетентних органів з конкретної юридичної справи. В актах правозастосування завжди втілюється сила держави, вони мають державно-владний характер, охороняються і забезпечуються державою, як і норми права, на основі яких вони виникають.

Основні вимоги до актів застосування права:

1. Суворо відповідність НПА, на основі яких вони виникають.
2. Видання у межах компетенції правозастосовного органу або посадової особи.
3. Мотивування прийнятого рішення.
4. Наявність необхідних реквізитів.

Акти застосування права є одним із видів правових актів.

На основі правозастосовних актів здійснюється один із двох видів правового регулювання – індивідуальне (нормативне регулювання здійснюється на основі нормативно-правових актів). Відмінність, цих двох типів правового регулювання (нормативного та індивідуального) чітко простежується при порівнянні нормативно-правових та правозастосовних актів.

Відмінність між нормативно-правовим та правозастосовним актом полягає у наступному.

Нормативно-правовий акт є одним із джерел права, містить у собі абстрактні правила поведінки загального характеру

Акти правозастосування не є джерелами права, лише застосовують абстрактну правову норму до конкретного життєвого випадку.

Нормативно-правовий акт розрахований на тривале використання.

Правозастосовний (індивідуальний) акт розрахований на разове використання.

Нормативно-правовий акт адресований невизначеному колу суб'єктів та пристосований до невизначеної кількості випадків.

Правозастосовні акти завжди адресовані визначеному колу суб'єктів та пристосовані до визначеної кількості випадків.

Нормативно-правовий акт не є юридичним фактом у правовідносинах.

Акти правозастосування є юридичними фактами і тягнуть за собою виникнення правовідносин.

Отже, **акт застосування права** – офіційне рішення компетентного органу або посадової особи з конкретної юридичної справи, що містить державно-владне веління, яке виражається у визначеній формі та спрямоване на індивідуальне регулювання суспільних відносин.

Правозастосовні акти класифікуються за різними ознаками.

За формою зовнішнього виразу виділяють *акти-документи* (письмові) та *акти-дії* (усні та конклюдентні).

Більшість актів є письмовими. Письмові акти поділяють на два види: *окремий документ* (постанова слідчого); *резолуція* на документі (затвердження судом санкції на арешт особи).

Акт-документ має власну структуру: вступну, описову, мотивувальну, резолютивну частини. Документи можуть містити від і чотирьох до однієї частини (накладена резолюція).

Акти-дії поділяють на *усні* та *конклюдентні*. Прикладом усного правозастосовного акту може бути наказ командира у Збройних силах, який є обов'язковим для виконання, але не має документального оформлення.

Конклюдентний акт – рухи, жести, які викликають правові наслідки індивідуального характеру. Наприклад, застосування жестів міліціонером-регулювальником викликає прогнозовану; реакцію водіїв та пішоходів. Конклюдентний характер мають також сигнали світлофора та дорожні знаки.

За суб'єктом прийняття правозастосовні акти поділяються на ті, що *приймаються органами та посадовими особами* держави (акти парламенту, акти глави держави, акти виконавчих органів, рішення судів загальної юрисдикції тощо), *акти органів місцевого самоврядування та акти недержавних органів та їх посадових осіб* (накази директорів підприємств, керівників установ та громадських організацій тощо).

За функціями у правовому регулюванні (за функціями права) правозастосовні акти поділяються на *регулятивні (виконавчі)* та *правоохоронні акти*. *Регулятивні* акти організують виконання приписів норм права стосовно конкретної особи або випадку. Визначають порядок виникнення прав та обов'язків у зв'язку з правомірною поведінкою суб'єктів права. *Правоохоронні* акти призначені для охорони існуючих норм права від можливих порушень. Вони видаються, як правило, у зв'язку із вчиненням правопорушень або їх профілактикою (акти слідчих, прокурорських органів, суду).

За юридичними наслідками акти поділяються на:

- 1) *правовстановлюючі* (наказ про призначення на посаду, видача свідоцтва про шлюб, свідоцтва про народження);
- 2) *правоприпиняючі* (наказ про звільнення з роботи);

3) *правозмінюючі* (постанова про заміну арешту обвинуваченого на задаток або підписку про невийзд, наказ про переведення на іншу посаду).

Усі акти правозастосування незалежно від виду мають державно-владний характер і тягнуть за собою юридичні наслідки. Невиконання їх вимог є підставою настання юридичної відповідальності.

6. Прогалини у законодавстві, шляхи їх усунення та подолання

Враховуючи існування великої кількості правових відносин, що потребують правового регулювання, неважко зрозуміти, що жоден законодавець не у змозі врахувати все їх розмаїття. Тому досить часто трапляються випадки, коли виявляються обставини юридичного характеру, які не перебувають у сфері правового регулювання. У цьому випадку мова йде про прогалину у праві. Тобто випадок за своєю сутністю є соціально значущим, потребує правової реакції, але норми, яка передбачає таку реакцію, в системі законодавства немає.

Під **прогалинами (білими плямами) у законодавстві** розуміють *відсутність у діючій системі законодавства норми права, згідно з якою повинно вирішуватись питання, що потребує правового регулювання.*

У процесі правозастосування прогалини виявляються на другій стадії застосування норми, коли при встановленні юридичної основи справи (юридична кваліфікація) правозастосовець не знаходить норм, що регулюють окремі випадки.

Можна виділити об'єктивні та суб'єктивні причини існування прогалин у праві.

Об'єктивні причини:

- постійний розвиток суспільних відносин;
- нездатність законодавця охопити широке коло суспільних відносин, яке потребує правового врегулювання

Суб'єктивні причини:

- технічні прорахунки законодавця при розробці законів, під час використання правил та прийомів юридичної техніки

Отже, наявність прогалин у праві, хоча вона і є об'єктивним фактором, багато у чому обумовлена суб'єктивно і свідчить про певну недосконалість правової системи.

Єдиним шляхом подолання прогалин у праві є **процес нормотворчості**, коли приймається норма або група норм, які регулюють певні суспільні відносини. Але правозастосовець не в змозі чекати на прийняття норми: по-перше, правозастосовний процес потребує оперативного прийняття рішень, по-друге, далеко не в усіх випадках застосовується правило зворотної дії. У випадках необхідності оперативного вирішення ситуації застосовується два правові інститути, які хоч і не ліквідують прогалину, але дозволяють тимчасово її подолати. Це інститут аналогії права й інститут аналогії закону.

Аналогія закону застосовується за відсутності норми права, що врегульовує конкретний життєвий випадок, але у законодавстві є інша норма, що регулює аналогічні, тотожні відносини.

Аналогія права застосовується, коли у законодавстві відсутня норма, що регулює тотожний випадок, тоді на допомогу приходять загальні принципи права: демократизм, гуманізм, законність, справедливість, доцільність тощо.

Застосування аналогії є винятком і може використовуватися за наявності визначеного кола обставин:

- конкретний життєвий випадок дійсно потребує правового врегулювання;
- відсутність норми права, що врегулює цей випадок;
- наявність норми права, що врегулює аналогічний випадок (аналогія закону) або наявність загального принципу права (аналогія права), що може бути застосований до цієї ситуації;
- чітке мотивування прийнятого рішення.

Застосування аналогії – це свавільне рішення, воно ґрунтується на державній волі, втілений у правових принципах

або конкретних нормах, що регулюють відносини аналогічні тим, що потребують регулювання.

Слід пам'ятати, що використання інституту аналогії у різних галузях права може суттєво різнитися. Так, у кримінальному праві, одним із головних постулатів якого є принцип «немає злочину – немає покарання», аналогія не використовується взагалі. У ст.58 Конституції України зазначено: «Ніхто не може відповідати за діяння, які на час вчинення не визнавалися законом як правопорушення». У цивільному праві, процесуальних галузях права аналогія використовується доволі активно.

Слід пам'ятати, що, використовуючи аналогію, правозастосовець не ліквідує прогалину, а лише долає її, прогалина може бути ліквідована тільки шляхом правотворчої діяльності компетентного органу.

7. Поняття та загальна характеристика тлумачення норм права

Необхідність досягнення двох цілей: правильного та єдиного розуміння змісту норм права та правильного і єдиного застосування - зумовлює важливість процесу тлумачення норм права.

Предметом тлумачення є правові норми, викладені в текстах нормативно-правових актів, в інших джерелах права.

Тлумачення права є складним, але необхідним завданням, з яким стикається кожен правозастосовець, тлумачення потребує будь-який закон. Але тлумачення виходить за межі право-реалізації. По-перше, воно має своє окреме значення у процесі наукового пізнання державно-правового життя. По-друге, необхідність точного уявлення про зміст чинного законодавства виникає під час правотворчої діяльності. Неможливо видати новий нормативний акт чи систематизувати ті, що вже існують, без знання істинної волі законодавця, яка отримала офіційний вираз.

Існує ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників, які пояснюють важливість та необхідність процесу тлумачення норм права.

1. У нормативних актах воля держави виражається через засоби та прийоми юридичної техніки: специфічну термінологію, юридичні конструкції, систему відсилок. Усе це потребує спеціальних юридичних знань для пояснення.

2. Правові норми як загальнообов'язкові правила поведінки мають особливу форму вираження державної волі, характеризуються абстрактністю. Законодавець повинен використовувати найбільш короткі форми вираження своєї волі. Це може призводити до неповного охоплення юридичними нормами усіх фактичних умов життя.

3. Нечіткість, схематизм, помилковість нормативних положень як результат недбалості суб'єктів правотворчості.

4. Недосконалість і неадекватність законодавчої техніки, відсутність ясного, чіткого, зрозумілого змісту нормативного акту. Саме через це деякі формулювання є розпливчастими або з двояким змістом.

5. Правові норми регулюють суспільні відносини лише у взаємодії одна з одною, в системі: дія однієї викликає неминучу дію іншої. Тому, щоб зрозуміти істинний зміст однієї норми, потрібно відшукати інші, які будуть застосовуватися разом із нею.

Взагалі, коли ми говоримо про необхідність тлумачення, слід розуміти, що зрозуміле для одного є незрозумілим для іншого, необхідність тлумачення впливає з характеру співвідношення норми права, яка має абстрактний зміст, та дійсності як цілісної сукупності окремих випадків. Норми права охоплюють регулюванням велику кількість конкретних ситуацій, що завжди відрізняються одна від одної. Велика кількість ситуацій породжує велику кількість питань правового характеру, відповіді на які повинно надати тлумачення.

Тлумачення складається з двох самостійних складових – взаємопов'язаних процесів, які одночасно є етапами тлумачення.

З'ясування – перший етап тлумачення. Це внутрішній мислений процес, що проходить у свідомості суб'єкта, який

користується нормою права. Це з'ясування тільки для себе, воно відбувається у свідомості та не має зовнішнього виразу. Під час з'ясування інтерпретатор (тлумач) використовує різні способи тлумачення (граматичний, логічний, історико-політичний, систематичний, спеціально-юридичний спосіб). При цьому він досліджує саму норму, її правові зв'язки, тобто взаємозв'язок з іншими правовими приписами та принципами; її позаправові зв'язки з іншими суспільними явищами. З'ясування є необхідною умовою при додержанні, виконанні, використанні та правозастосуванні.

Роз'яснення – це друга частина єдиного процесу тлумачення норм права. Ця сторона діяльності адресована вже не собі, як при з'ясуванні, а іншим учасникам правовідносин. При роз'ясненні об'єктивуються наслідки першого етапу. Ця об'єктивізація може знайти своє вираження у письмовій формі - документ (акт тлумачення), або в усній - порада, рекомендація. Таким чином, роз'яснення - це не що інше, як доведення до відома інших осіб державної волі, вираженої у нормативних актах.

Отже, найбільш універсальне визначення: **тлумачення права** – *це процес з'ясування та роз'яснення змісту норм права.*

Процес тлумачення містить у собі і об'єктивний, і суб'єктивний початок. Так, він об'єктивно обумовлений предметом пізнання, але залежить від суб'єктивних властивостей інтерпретатора. У процесі тлумачення суміщаються динамізм та стабільність. Намагання інтерпретатора максимально наблизити норму права до життєвої ситуації (динамічний аспект) не повинне відходити від того змісту, який заклав у норму правотворець (статичний аспект).

8. Способи тлумачення норм права

Протягом процесу тлумачення зміст норми права з'ясовується на основі знання мови, якою норма права сформульована, знання системних зв'язків норми права, знань про її виникнення та функціонування.

Спосіб (метод) тлумачення – це сукупність прийомів аналізу правових норм, що здійснюється з метою з'ясування та роз'яснення їх змісту.

Під *граматичним* способом розуміється з'ясування змісту норми за допомогою встановлення морфологічної, семантичної, синтаксичної структури тексту, яким вона викладена. При цьому враховуються граматичні зв'язки, розділові знаки, реальний зміст термінів. Головним завданням граматичного тлумачення є встановлення значення кожного слова і через них усієї граматичної структури норми.

Логічним є спосіб, суть якого полягає у з'ясуванні змісту норми на основі використання правил та законів формальної та діалектичної логіки. У цей спосіб досліджується логічний зв'язок між положеннями закону, аналізуються слова як такі, що виражають поняття та їх співвідношення. Необхідність логічних оцінок пояснюється внутрішньою структурою правової норми (іноді внутрішня структура не збігається із зовнішньою, викладеною у статті нормативного акту, і структурні елементи (гіпотеза, диспозиція і санкція) можуть знаходитись в інших статтях закону або в інших нормативних актах). Доволі поширеними є випадки, коли через невдале використання словесних формул не збігаються буквальний та реальний зміст правової норми.

Спеціально-юридичний спосіб тлумачення розкриває зміст правової норми засобами юридичної техніки. Досліджуються юридичні конструкції, поняття, терміни та прийоми, які використовує законодавець при викладенні своєї волі у нормативних актах. Іншими словами, цей спосіб розкриває юридичну мову, яка виражена наведеними вище прийомами.

У деяких джерелах ці три способи (граматичний, логічний і спеціально-юридичний) розуміють як текстовий. Це пояснюється тим, що кожен із них розкриває зміст норми, вираженої у тексті, аналізує структуру тексту та поняття термінів. Але таким чином й інші способи можливо звести до текстового. Ці ж три способи є окремими через те, що вони використовують якісно відмінні за своєю природою підходи до

пізнання. Кожен із них дає самостійний висновок після аналізу одного і того самого тексту.

При *систематичному* тлумаченні береться до уваги взаємопов'язаність однієї правової норми з іншими. На основі цього з'ясовують, які сфери норма регулює або охороняє, до якої галузі, інституту її відносять, якими нормами вона доповнюється, відрізняється, обмежується. Цей метод має вагоме значення при застосуванні закону за аналогією, оскільки дозволяє здійснити вибір найбільш близької норми до конкретного випадку.

Історико-політичний підхід передбачає дослідження історичних умов її прийняття. Соціальне значення норми, цілі, з якими вона впроваджувалась, з'ясовується на основі вивчення соціально-економічних, політичних, культурних чинників, що сприяли прийняттю цієї норми. При використанні цього способу тлумачення важливо звертатися до повідомлень ЗМІ, літератури, що відображають суспільно-політичне становище держави у той час, коли приймався нормативно-правовий акт. Цей спосіб допомагає виявляти норми, які ще не відмінені, але вони вже не діють у реальних умовах і потребують заміни. Іноді під історичним способом розуміється з'ясування змісту норми шляхом зіставлення діючої норми з відміненою (з приводу одного й того ж питання), вивчення матеріалів, пов'язаних із обговоренням і прийняттям норми (історико-порівняльний спосіб).

Як окремий спосіб деякі дослідники виділяють *телеологічний* (цільовий). Головне його призначення вбачають у з'ясуванні тієї мети, яку ставив перед собою законодавець при прийнятті нормативно-правового акту. Тим самим інтерпретатор дізнається, чи викликає на сьогодні норма той соціальний ефект, який було заплановано законодавцем, чи є вона дієвою та актуальною в сучасних історико-політичних умовах. Слід зазначити, що цей спосіб тлумачення відрізняється від історико-політичного лише специфікою підходів. В одному випадку досліджуються історичні умови прийняття, норми, в іншому - мета законодавця. Наслідки використання обох способів є ідентичними.

Використання одного способу тлумачення не заперечує використання іншого, найбільший ефект тлумачення має у тому разі, коли різні способи застосовуються комплексно.

9. Види тлумачення норм права

Окрім класифікації за способом тлумачення, у теорії права виділяють класифікацію видів тлумачення за обсягом та за суб'єктами. У випадку тлумачення за обсягом вирішується питання: чи потрібно розуміти текст, його ключові слова буквально або їх можна тлумачити розширено чи звужено. Отже, виділяють три види тлумачення *за обсягом*:

- буквально;
- розширювальне;
- обмежувальне.

Тлумачення за обсягом дозволяє дійти висновку про волю та мету законодавця та зрозуміти, як вона втілена у тексті нормативно-правового акту.

При *буквальному* тлумаченні результат тлумачення збігається з результатом простого прочитання тексту норми – буква та зміст норми збігаються. Хоча буквально тлумачення є найпоширенішим, інші способи тлумачення за обсягом теж допускаються. Адже не завжди словесне формулювання (оформлення) збігається із дійсним змістом, який вкладався у нормативний акт.

Розширювальне тлумачення застосовується тоді, коли дійсний зміст більший, ніж оформлення, а *обмежувальне* – коли реальний зміст вужчий, ніж словесне оформлення.

Однією з причин використання розширювального і обмежувального тлумачення є існування сукупності норм, близьких за змістом, які можуть розширити чи звужити обсяг норми, викладеної у законі. Особливо це важливо тоді, коли порівнюється норма, видана раніше, з новою, виданою пізніше, що не відмінняє стару, але деякою мірою корегує її. Інша причина зводиться до того, що словесна форма вираження через ті чи інші дефекти недостатньо повно та чітко виражає думку, яку вклав у неї автор. Так, наприклад, положення «діти

зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків» тлумачиться обмежено, оскільки законодавець мав на увазі не всіх дітей, а лише тих, які досягли працездатного віку. Розширювальне та обмежувальне тлумачення застосовується в усіх галузях, однак є і винятки. Не можуть поширено тлумачитись норми, що містять у собі будь-які обмеження для суб'єкта (встановлюють вид та ступінь юридичної відповідальності).

Тлумачення норми за обсягом має чітко відповідати принципам інтерпретації, що сформувалися протягом тривалого розвитку юриспруденції:

- будь-які сумніви при тлумаченні закону мають вирішуватися на користь підсудного;
- закони, що пом'якшують відповідальність, мають тлумачитися розширено;
- винятки із загальних правил мають тлумачитися обмежено;
- виключні закони мають тлумачитися обмежено;
- закони, що посилюють відповідальність, мають тлумачитися обмежено.

Юридична сила інтерпретаційного акту залежить від того, хто дає роз'яснення, отже, вид тлумачення законодавства *за суб'єктами* має принципове значення при з'ясуванні ступеня обов'язковості правила, отриманого у процесі роз'яснення. В якості суб'єкта тлумачення (з'ясування та роз'яснення) може виступати будь-яка особа. Але юридичні наслідки будуть різними, що залежить від юридичного статусу суб'єкта, що тлумачить норму.

Види тлумачення за суб'єктами.

Залежно від юридичних наслідків можна виділити два основні види тлумачення: *офіційне* та *неофіційне*.

Офіційне тлумачення є обов'язковим для тих, до кого воно адресоване. Здійснюється уповноваженими на те суб'єктами (Конституційний Суд України, Верховний Суд), закріплюється спеціальними актами і має обов'язкове значення для всіх інших суб'єктів. Таке тлумачення є юридично значущим та викликає правові наслідки.

Офіційне тлумачення, в свою чергу, поділяється на *автентичне* – дається органом, що видав правовий акт, та *делеговане* – засноване на законі тлумачення норм права спеціально уповноваженим органом, що не видавав правової норми. Тобто закон надає певному органу право тлумачити нормативні акти, видані іншими органами.

Автентичне і делеговане тлумачення можуть бути *казуальним і нормативним*.

Нормативним тлумаченням називається офіційне тлумачення норми права, обов'язкове для всіх відносин, що підпадають під її дію. Тобто воно адресоване невизначеному колу суб'єктів, не є персоніфікованим. Воно не приводить до утворення нових правових норм, а лише пояснює зміст уже існуючих. Це тлумачення не має самостійного значення, воно повністю поділяє норму, що тлумачиться. Нормативне тлумачення застосовується у випадках, коли норми недостатньо досконалі за своєю формою, мають неясність текстуального розуміння, при неправильній практиці їх застосування. Отже, причиною цього виду тлумачення є необхідність однакового розуміння норми усіма суб'єктами, на які поширюється її дія.

Казуальне тлумачення є також офіційним, але не має загальнообов'язкового значення, а зводиться лише до тлумачення правової норми з урахуванням її застосування до конкретної справи. Воно дається компетентним органом з приводу конкретної справи (казусу), яка розглядається, та є обов'язковим лише для нього.

Офіційне тлумачення може бути включене до тексту нормативно-правового акту тим органом, що його прийняв (роз'яснення змісту понять, термінів, що використовуються в його текстах). Тобто результати офіційного тлумачення можуть бути викладені як у спеціальному інтерпретаційному акті, так і в самому тексті закону. На результати офіційного тлумачення можна й потрібно посилатися суб'єктам у процесі правореалізації.

Неофіційне тлумачення дається суб'єктами, що не мають повноважень видавати обов'язкові для інших акти тлумачення. Такими суб'єктами можуть бути громадські організації, вчені,

юристи-професіонали, громадяни та ін. Переважно воно здійснюється у формі порад та рекомендацій. Цей вид не має юридичної сили та правових наслідків і позбавлений обов'язкового значення. Виділяють три види неофіційного тлумачення: *побутове, професійне, доктринальне*.

Побутове тлумачення здійснюється суб'єктами, які не володіють спеціальними юридичними знаннями у процесі правореалізації (додержання, виконання, використання).

Професійне тлумачення - тлумачення, що не має офіційних наслідків, але використовується у правозастосовній практиці суб'єктами, що мають спеціальні необхідні знання, які використовуються у професійній діяльності.

Окремим видом неофіційного тлумачення є *доктринальне (доктрина - наука)* – тлумачення, яке подається вченими у монографіях, статтях, підручниках, коментарях до закону. Прикладами такого тлумачення є коментовані кодекси - кримінальний, цивільний.

10. Акти тлумачення норм права

Результати офіційного тлумачення втілюються в особливому виді юридичного акту (документа), який прийнято називати інтерпретаційним актом. Він може бути адресований конкретному суб'єкту (особі або органу) або невизначеному колу суб'єктів.

Акт тлумачення норм права (інтерпретаційно-правовий акт) – *акт-документ, що містить роз'яснення змісту та порядку застосування правової норми, сформульоване офіційним органом у межах його компетенції, і має обов'язкову силу для тих, кому воно адресоване.*

Від інших юридичних актів інтерпретаційний акт відрізняється рядом ознак.

1. Залежить від нормативно-правового акту, який він тлумачить і використовується у єдності з ним.
2. Є загальнообов'язковим для всіх, хто використовує розтлумачені норми.

3. Не виходить за межі норми, що тлумачиться, не створює нових нормативних приписів, лише уточнює ті, що існують.

4. Приймається лише спеціально уповноваженими органами.

5. Виражений у спеціальній письмовій формі акту-документа (постанова, указ, роз'яснення, інструктивний лист тощо).

Акти тлумачення норм права поділяються на види за різними критеріями.

За суб'єктами, на яких поширюється дія акта, розрізняють такі акти тлумачення: акти загального і акти казуального тлумачення.

Акти загального (абстрактного) тлумачення — це акти тлумачення, які застосовуються для поширення на невизначене коло осіб і випадків.

Прикладами такого тлумачення є рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Видами актів загального тлумачення є:

- акти автентичного тлумачення — видаються тим самим уповноваженим нормотворчим суб'єктом, який прийняв цей нормативно-правовий акт («автор» видання і тлумачення норми права той самий);

- акти делегованого тлумачення — видаються нормотворчим суб'єктом, якому офіційно делеговані повноваження щодо тлумачення норм права, виданих іншими органами.

Акти загального тлумачення також поділяються на:

- акти, які мають обов'язковий характер — тобто офіційне тлумачення Конституції України та законів Конституційного Суду України;

- акти, які мають переконливий характер — тобто офіційне тлумачення положень міжнародно-правових договорів з прав людини, яке міститься в загальних рекомендаціях відповідних моніторингових органів (Комітет ООН з прав людини).

Акти казуального (індивідуального) тлумачення — акти тлумачення, які мають відношення тільки до застосування норм щодо конкретного випадку. Їх ухвалюють з метою надання роз'яснень щодо змісту норм права у контексті конкретної справи. Прикладом можуть бути безоплатне одержання будь-яких податкових пояснень органами податкової служби.

За формою зовнішнього виразу розрізняють письмові та усні акти тлумачення.

Письмові - акти тлумачення у формі документів представляють собою джерела, які містять результати інтелектуально-вольової діяльності по усвідомленню і роз'ясненню змісту правових норм. Сформульовані в письмовому вигляді, вони є специфічним способом існування актів офіційного тлумачення.

Усні - усне тлумачення норм права, яке дається повноважними органами і посадовими особами, звичайно знаходять свій вираз у формі відповідей на питання, які задають громадяни на особистих прийомах, які проводять представники органів влади, управління, суду, прокуратури. Воно наділене ознакою оперативності доведення до відома зацікавленої особи і вільною формою викладення.

За юридичною формою є:

- укази;
- розпорядження;
- постанови;
- інструкції;
- накази та ін.

Класифікацію актів офіційного тлумачення можна провести у відповідності з юридичною силою, якою вони наділені.

Дана класифікація в цілому співпадає із діленням офіційних роз'яснень в залежності від суб'єктів тлумачення. Так, найбільшою юридичною силою наділені акти тлумачення вищих органів держави, зокрема - Конституційного Суду.

За ними розташовані акти тлумачення центральних органів державного управління, органів галузевого управління, суду, прокуратури, МВС, деяких громадських організацій.

Наступним критерієм класифікації актів офіційного тлумачення є час їх дії. Більшість актів офіційного тлумачення розраховані на невизначений строк дії, який визначається періодом дії інтерпретаційної норми права. Разом із тим роз'яснення тієї ж самої норми права можуть змінюватись протягом певного часу. Іншим видом актів офіційного тлумачення можуть бути роз'яснення, розраховані на визначений період дії;

Для юридичної практики важливе значення має класифікація актів офіційного тлумачення права за структурним елементом інтерпретаційної норми. Тут виділяють:

- а) акти тлумачення гіпотези;
- б) акти тлумачення диспозиції;
- в) акти тлумачення санкції;
- г) комплексні акти тлумачення, в яких роз'яснюється зміст декількох структурних елементів правової норми;

За сферою дії розрізняють наступні види.

Акти офіційного тлумачення права поділяються на роз'яснення, які діють на території всієї держави, і роз'яснення, які діють на певній території держави, так званої локальної дії. Різновидом локальних актів офіційного тлумачення права є роз'яснення відомчого характеру. Сфера їх дії обмежується рамками відомчої належності.

В залежності від обсягу тлумачення бувають:

- акти буквального;
- акти розширеного;
- акти обмежувального тлумачення.

Значення даної класифікації в юридичній практиці важко переоцінити. Справа в тому, що можливість обмежувального або розширеного тлумачення змісту норми права несе в собі момент перетворювального впливу акта тлумачення на процес реалізації правових норм. Тому особа, яка реалізує правові норми, повинна чітко уявляти собі обсяг вимог і дозволів, які містяться в нормативних актах;

За юридичною значимістю розрізняють:

- акти нормативного тлумачення (розповсюджують свою дію на не невизначене коло суб'єктів та розраховані на багаторазове використання - рішення Пленуму Верховного суду);

- акти казуального тлумачення (відносяться до конкретного випадку та стосуються конкретних осіб).

За галузями права є такі акти тлумачення права:

- цивільно-правові;
- адміністративно-правові;
- кримінально-правові акти та ін.

За повноваженнями інтерпретатора:

- акти тлумачення правотворчих органів (постанова Верховної Ради України);

- акти тлумачення правозастосовчих органів (постанова Вищого господарського суду).

Контрольні питання

1. Що таке реалізація права?
2. Які бувають форми реалізації права?
3. Дайте визначення застосуванню права.
4. Які випадки обумовлюють необхідність правозастосовчої діяльності?
5. Дайте характеристику стадіям правозастосування.
6. Які вимоги до правильного правозастосування, як вони пов'язані з його принципами?
7. Що таке прогалини права, як їх долати?
8. Чим обумовлена необхідність тлумачення норм права?
9. Перелічіть та охарактеризуйте стадії тлумачення норм права.
10. Перерахуйте види інтерпретаційних актів.

Письмове завдання

Складіть схеми: 1) видів тлумачення – з'ясування; 2) видів тлумачення – роз'яснення юридичних норм.

Питання для самостійного опрацювання

1. Спробуйте пояснити, чи можна застосування юридичних норм вважати однією з форм реалізації цих норм. Позицію аргументуйте.
2. Аналогія закону та аналогія права. Субсидіарне застосування норм права.

ТЕСТИ ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЮ 2

1. **Публічне право - це:**
 - a) сукупність правових норм, які регулюють відносини у сфері загальнодержавного сукупного інтересу громадян;
 - b) підсистема права, що регулює державні відносини;
 - c) підсистема права, що регулює державні, міждержавні та суспільні відносини;
 - d) підсистема права, що регулює відносини, пов'язані з вчиненням злочинів та інших правопорушень;
 - e) підсистема права, що регулює цивільно-правові відносини на основі імперативного методу правового регулювання.
2. **Приватне право - це:**
 - a) підсистема права, що регулює суспільні відносини;
 - b) підсистема права, що регулює майново-вартісні відносини і особисті немайнові відносини, які виникають із приводу духовних благ і пов'язані з особистістю їх учасників;
 - c) підсистема права, що регулює відносини приватних осіб між собою;
 - d) сукупність правових норм, які спрямовані на захист автономних інтересів об'єднань;
 - e) сукупність правових норм, які спрямовані на регулювання і захист приватних інтересів індивідів та їх об'єднань.

3. **Знайдіть відповідь, у якій найповніше зазначені галузі підсистеми публічного права:**

a) конституційне, міжнародне публічне, фінансове, кримінальне, трудове;

b) адміністративне, конституційне, кримінальне, фінансове, процесуальні галузі, міжнародне публічне, основні інститути трудового права;

c) конституційне, торгове, адміністративне, сімейне, цивільне, міжнародне приватне;

d) цивільне, кримінальне, конституційне, фінансове, торговельне, майнове;

e) адміністративне, процесуальне, сімейне, господарське, фінансове, право соціального забезпечення, конституційне, кримінальне, транспортне.

4. **Система права - це:**

a) сукупність компонентів, із яких складається право;

b) сукупність усіх правових явищ;

c) сукупність галузей права;

d) сукупність правових інститутів;

e) сукупність правових норм.

5. **Система права має:**

a) суб'єктивний характер;

b) об'єктивний характер;

c) структурний характер;

d) матеріальний характер;

e) індивідуальний характер.

6. **Головним елементом системи права є:**

a) інститут;

b) галузь;

c) норма;

d) метод;

e) правильної відповіді немає.

7. **Знайдіть правильне визначення:**

a) інститут права - відокремлена у рамках системи права сукупність однорідних правових норм, що регулюють відокремлену сферу суспільних відносин;

b) галузь права - первинний елемент системи права, прийняте або санкціоноване державою формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлює права та обов'язки учасників суспільних відносин;

c) підгалузь права - сукупність однорідних правових норм, які регулюють велику, відносно самостійну групу правових норм, що виокремлюється з галузі права і включає у себе декілька правових інститутів;

d) система права - порівняно невелика, стійка група правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин у межах однієї або декількох галузей;

e) право - сукупність взаємопов'язаних юридичних норм, інститутів та галузей, які характеризуються єдністю та поділом відповідно до особливостей суспільних відносин, що врегульовуються.

8. **Інститути права бувають:**

- a) матеріальними та ідеальними;
- b) імперативними та диспозитивними;
- c) міжгалузевими та галузевими;
- d) теоретичними та практичними;
- e) головними та другорядними.

9. **Основним критерієм поділу права на галузі та інститути є:**

- a) метод і предмет;
- b) предмет;
- c) метод;
- d) норма права;
- e) воля законодавця.

10. **Головний метод правового регулювання, який використовує цивільне право:**

- a) рекомендаційний;

- b) заохочувальний;
- c) імперативний;
- d) диспозитивний;
- e) управлінський.

11. **Поділ на інтегруючі та предметні властивий:**

- a) галузям права;
- b) інститутам права;
- c) нормам права;
- d) підгалузям права;
- e) нормативно-правовим актам.

12. **Знайдіть правильне твердження:**

- a) система права є змістом, система законодавства - формою;
- b) система права та система законодавства - одне й те саме;
- c) система права за змістом ширше, ніж система законодавства;
- d) система законодавства включає в себе систему права;
- e) система права - сукупність нормативно-правових актів.

13. **Правотворчість - це:**

- a) усі форми та засоби виникнення розвитку та зміни права;
- b) діяльність вищих представницьких органів держави або усього народу з прийняття, зміни або скасування нормативно-правових актів вищої юридичної сили - законів;
- c) самостійний вид державної діяльності, пов'язаний із прийняттям, зміною або скасуванням норм права;
- d) діяльність із прийняття норм права;
- e) правильні відповіді у пунктах а) та в).

14. **У якому з пунктів зазначена функція правотворчості?**

- a) регулювання суспільних відносин;

- b) оновлення правового матеріалу;
- c) ліквідація прогалин у праві;
- d) систематизаційна;
- e) у всіх пунктах.

15. **Знайдіть поняття кодифікації:**

a) вид систематизації нормативно-правових актів, що мають спільний предмет регулювання. Він полягає у змістовній переробці нормативних актів, усуненні розбіжностей і суперечностей, відміні застарілих норм і створенні нового, зведеного нормативно-правового акту;

b) вид норм права, який обов'язково знаходиться в кодексі;

c) вид систематизованих нормативно-правових актів, які знаходяться у відповідній послідовності;

d) вид систематизації діючих актів, що здійснюється за галузями права компетентними державними органами;

e) вид систематизації нормативно-правових актів у вигляді зведення їх у збірниках у певному порядку без їх переробки і зміни змісту.

16. **Кодекс - це:**

a) сукупність норм права, які регулюють суспільні відносини;

b) сукупність норм права, які обов'язково залежать одна від одної і регулюють певну сферу суспільних відносин;

c) кодифікований нормативно-правовий акт, що має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи;

d) внутрішньоузгоджений акт загального характеру, що регулює окрему сферу суспільних відносин, який або повністю охоплює всі норми певної галузі, або містить у собі основу певної галузі;

e) акт-документ, який містить норми, що стосуються однієї з галузей права.

17. **Систематизація законодавства - це:**
- a) процес узгодження нормативної волі законодавця;
 - b) процес зібрання нормативних актів до одного джерела;
 - c) діяльність уповноважених державних органів з переробки законів;
 - d) діяльність із приведення нормативно-правових актів у єдину, упорядковану систему;
 - e) діяльність із ефективного удосконалення системи правових норм.

18. **Існують такі види систематизації законодавства:**

- a) кодифікація, систематизація, облік, аудит;
- b) кодифікація, інкорпорація;
- c) кодифікація, облік, уніфікація, переробка;
- d) кодифікація, інкорпорація, консолідація, облік;
- e) кодифікація, консолідація, інкорпорація.

19. **Технічною передумовою решти форм кодифікації є:**

- a) аудит;
- b) інкорпорація;
- c) консолідація;
- d) облік;
- e) правильної відповіді немає.

20. **Який із цих принципів належить до принципів обліку?**

- a) повнота інформаційного масиву;
- b) отримання інформації з офіційних джерел;
- c) своєчасне внесення змін;
- d) зручність використання інформації;
- e) усі перераховані.

21. **Інкорпорований нормативний матеріал може бути упорядкований в:**

- a) алфавітно-предметному, хронологічному, системно-предметному порядку;
- b) алфавітно-предметному порядку;
- c) системно-предметному порядку;
- d) хронологічному порядку;
- e) варіанти б) та в).

22. **За способом упорядкування матеріалу**

інкорпорація буває:

- a) хронологічною, генеральною;
- b) частковою, генеральною;
- c) предметною, хронологічною;
- d) офіційною, неофіційною;
- e) усі відповіді є правильними.

23. **Головне завдання консолідації**

законодавства - це:

- a) усунення суперечностей із закону;
- b) ліквідація множинності нормативних актів, тотожних за змістом, створення на їх основі логічно узгодженого нормативного акту;
- c) перегляд прийнятих раніше рішень;
- d) створення нових документів регулятивного характеру;
- e) усі відповіді є правильними.

24. **У якому з пунктів правильно наведено**

види кодифікації?

- a) всезагальна, галузева, комплексна, спеціальна;
- b) галузева, міжгалузева, внутрішньогалузева;
- c) хронологічна, предметна, офіційна, неофіційна;
- d) офіційна, неофіційна;
- e) хронологічна, предметна, комплексна.

25. **Правовідносини - це:**

- a) вид суспільних відносин, що врегульовані правом;

b) вид економічних відносин, що виникає на основі права;

c) вид релігійних відносин, що виникає на основі права;

d) специфічна сфера соціальних відносин;

e) усі відповіді неправильні.

26. **Склад правовідносин становлять:**

a) зміст і об'єкт;

b) об'єкт і суб'єкт;

c) зміст, об'єкт та суб'єкт;

d) зміст і суб'єкт;

e) суб'єктивне право та юридичний обов'язок.

27. **Учасники правовідносин повинні**

володіти:

a) правоздатністю і угодоздатністю;

b) дієздатністю і угодоздатністю;

c) правоздатністю і дієздатністю;

d) дієздатністю і угодоздатністю;

e) дієздатністю.

28. **Зміст правовідносин складають:**

a) юридичний і об'єктивний зміст;

b) суб'єктивний і матеріальний зміст;

c) юридичний і матеріальний зміст;

d) суб'єктивний і об'єктивний зміст;

e) суб'єктивне право і юридичний обов'язок.

29. **Коли настає правоздатність?**

a) з 15 років;

b) з 16 років;

c) з 18 років;

d) з моменту народження;

e) з моменту початку трудової діяльності.

30. **Об'єктом правовідносин може бути:**

a) майно;

b) послуга;

c) продукт інтелектуальної творчості;

- d) ділова репутація;
 e) усе перераховане.
31. **З юридичними фактами пов'язане:**
 a) виникнення і зміна правовідносин;
 b) виникнення, зміна або припинення правовідносин;
 c) виникнення і видання правовідносин;
 d) припинення правовідносин;
 e) виникнення правовідносин.
32. **За функціями правовідносини поділяються на:**
 a) абсолютні та відносні;
 b) активні та пасивні;
 c) регулятивні та охоронні;
 d) матеріально-правові та процесуально-правові;
 e) прості та складні.
33. **Суб'єктами правовідносин можуть бути:**
 a) громадяни;
 b) іноземці;
 c) особи без громадянства;
 d) особи з подвійним громадянством;
 e) усі особи.
34. **Серед юридичних фактів розрізняють:**
 a) дії і бездіяльність;
 b) дії і події;
 c) бездіяльність і події;
 d) свідомі та несвідомі;
 e) усі відповіді неправильні.
35. **Реалізація права - це:**
 a) процес втілення правових норм у життя;
 b) процес оприлюднення правових норм;
 c) процес опублікування правових норм;
 d) застосування права;
 e) усі відповіді неправильні.
36. **Назвіть форми реалізації права:**

- a) дотримання, виконання, використання;
- b) виконання, використання, застосування;
- c) використання, дотримання, застосування;
- d) дотримання, використання, виконання і застосування;

e) імперативна та диспозитивна.

37. **У якій із форм право реалізується пасивною поведінкою?**

- a) дотримання;
- b) застосування;
- c) використання;
- d) диспозитивна;
- e) виконання.

38. **У якій із форм право реалізується як пасивною, так і активною поведінкою?**

- a) дотримання;
- b) виконання;
- c) використання;
- d) правомірна;
- e) усі відповіді неправильні.

39. **Правозастосування здійснюється:**

- a) науковцями;
- b) усіма бажаючими;
- c) фізичними особами;
- d) депутатами Верховної Ради;
- e) усі відповіді неправильні.

40. **Назвіть види правозастосовних актів залежно від форм регулятивного впливу:**

- a) виконавчі і правоохоронні;
- b) усні та письмові;
- c) офіційні і неофіційні;
- d) одноособові та колегіальні;
- e) інша відповідь.

41. **У яких із форм реалізації право може реалізовуватися активною поведінкою?**

- a) дотримання та застосування;
- b) використання та виконання;

- c) виконання, використання та застосування;
- d) дотримання та застосування;
- e) виконання та застосування.

42. **У якому з випадків правозастосування є необхідним для прийняття рішення?**

- a) коли правовідносини не можуть виникнути без прийняття конкретного владного рішення суб'єктом правозастосування (рішення місцевої ради про надання площі для забудови, призов до Збройних сил);
- b) коли виникає спір і сторони не можуть дійти згоди з окремих питань (розподіл майна подружжя при шлюбно-розривному процесі);
- c) коли необхідно офіційно встановити наявність або відсутність конкретних фактів (смерть, визнання безвісти відсутнім, народження людини);
- d) коли факт внаслідок своєї значущості повинен пройти певний контроль (реєстрація автомобіля, нотаріальне завірення купівлі-продажу);

e) у всіх випадках.

43. **Третьою стадією правозастосування є:**

- a) доведення прийнятого рішення до відома зацікавлених осіб;
- b) прийняття рішення із справи;
- c) з'ясування фактичної основи;
- d) з'ясування юридичної основи;
- e) інша відповідь.

44. **За формою зовнішнього вигляду**

виділяють:

- a) акти усні та конклюдентні;
- b) акти письмові та усні;
- c) акти-документи та акти-дії;
- d) акти конклюдентні та письмові;
- e) акти-розпорядження та акти-прохання.

45. **Тлумачення права - це:**

- a) процес з'ясування змісту правових норм;
- b) спеціальна діяльність офіційних і неофіційних суб'єкт суспільних відносин, яка

спрямована на пояснення змісту і значення нормативно-правових актів;

c) процес з'ясування та роз'яснення змісту правових норм;

d) процес офіційного тлумачення правових норм;

e) процес втілення правових норм у життя.

46. **Тлумачення виражається в:**

a) офіційній і неофіційній формах;

b) неофіційній усній формах;

c) офіційній письмовій формах;

d) усній та письмовій формах;

e) казуальній та нормативній формах.

47. **Офіційне тлумачення здійснюється:**

a) науковими установами;

b) компетентними державними органами;

c) правозастосовними органами;

d) усі відповіді правильні;

e) усі відповіді неправильні.

48. **Неофіційне тлумачення здійснюється:**

a) суб'єктами, які не мають права тлумачення норм права;

b) суб'єктами, які мають право тлумачити норму права;

c) компетентними державними органами;

d) судом;

e) інша відповідь.

49. **Тлумачення за обсягом поділяють на:**

a) буквальне і розширене;

b) розширене і обмежене;

c) буквальне і обмежене;

d) офіційне та неофіційне;

e) усі відповіді неправильні.

50. **Нормативне тлумачення відрізняється**

від казуального:

a) тим, що тлумачить норму звужено;

b) тим, що тлумачить норму розширено;

- c) тим, що поширюється не на всіх суб'єктів і не є загальнообов'язковим;
- d) тим, що тлумачить норму для окремих випадків;
- e) тим, що тлумачить норму для всіх випадків, що підпадають під її дію.

51. **Доктринальне тлумачення належить до:**

- a) офіційного;
- b) казуального;
- c) нормативного;
- d) неофіційного;
- e) жодна з відповідей не є правильною.

52. **Тлумачення за суб'єктами буває:**

- a) офіційним та неофіційним;
- b) автентичним та легальним;
- c) нормативним та казуальним;
- d) розширеним та обмеженим;
- e) логічним та граматичним.

53. **У якому з пунктів правильно названі способи тлумачення?**

- a) розширювальний та обмежувальний;
- b) нормативний та казуальний;
- c) компетентний та некомпетентний;
- d) граматичний та цільовий;
- e) професійний та доктринальний.

54. **Який із способів тлумачення з'ясовує мету прийняття норми права?**

- a) логічний;
- b) спеціально-юридичний;
- c) систематичний;
- d) телеологічний;
- e) граматичний.

55. **Правова система - це:**

- a) спосіб внутрішньої організації та зовнішнього вияву правових норм, за допомогою якого засвідчується їх державна загальнообов'язковість;

b) внутрішня організація права як сукупності правил поведінки, що складається з елементів, які утворюються шляхом групування певних норм на основі загальних для них ознак;

c) об'єктивно обумовлена системою суспільних відносин внутрішня структура права, яка складається з взаємозалежних норм, логічно розподілених за галузями, підгалузями та інститутами;

d) уся сукупність правових явищ у державі, сукупність узгоджених юридичних засобів, за допомогою яких чинна влада здійснює регулятивний та стабілізуючий вплив на суспільні відносини;

e) конкретно історичний, реально існуючий комплекс взаємозалежних юридичних засобів і явищ держави.

56. Основне джерело права англосаксонської правової сім'ї - це:

- a) нормативно-правовий акт;
- b) правова доктрина;
- c) судовий прецедент;
- d) правовий звичай;
- e) усі відповіді є правильними.

57. Основні джерела мусульманського права - це:

- a) Коран, Сунна, Іджма, Кияз;
- b) Коран, Сунна;
- c) Коран, Сунна, Іджма, Кияз, Джихад;
- d) Коран, Іджма, Біблія;
- e) Закони Шариату.

58. Критерії класифікації правових систем світу:

- a) спільність історичних коренів, юридичного джерела права, принципів регулювання;
- b) структура права, особливості джерел права, місце та роль права у житті суспільства і держави, особливості юридичної техніки, принципи й основи формування та функціонування права;

с) суб'єкти правової системи, об'єкти, принципи, умови розвитку;

д) діяльність органів державної влади, юридична техніка, норми права, правопорядок, законність, особливості правосвідомості населення;

е) історична традиція, філософія розвитку системи права та законодавства, механізм правового регулювання, правова свідомість та правопорядок.

59. **Система загального права - це:**

а) сукупність національних правових систем держав, що мають спільні риси, які виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі релігійної норми, норми-звичаю, норми-традиції як основних джерел права;

б) сукупність національних правових систем, які базуються на судовому прецеденті;

с) сукупність національно-правових систем, які мають спільні риси, виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі норми, сформульованої суддями в судовому прецеденті, що домінує як джерело права у поділі права на загальне і право справедливості;

д) сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі використання як основного джерела права нормативно-правового акту;

е) правильної відповіді немає.

60. **До романо-германської правової сім'ї компаративісти відносять:**

а) правові системи, які з'явилися у континентальній Європі на основі місцевих правових традицій;

б) правові системи, які з'явилися у континентальній Європі на основі міжнародного публічного права;

с) правові системи, які з'явилися у континентальній Європі на основі римських, канонічних та місцевих правових традицій;

д) правові системи усього світу, що використовують як основне джерело права правовий звичай;

е) правові системи Європи.

61. Характерними рисами романо-германської правової сім'ї є:

а) домінування судового прецеденту як форми права, поділ права на загальне право та право справедливості, визнання закону лише після спробування його судовою практикою;

б) домінування норм нормативно-правового акту, поділ права на загальне та право справедливості, кодифікація та диференціація галузей права;

с) домінування нормативно-правового акту як форми права, поділ системи права на дві підсистеми, диференціація та кодифікація галузей права;

д) використання як основного джерела права нормативно-правового акту, поділ права на загальне право та право справедливості, поділ права на публічне та приватне;

е) жодна з відповідей не є правильною.

62. Мусульманське право - це:

а) сукупність підтримуваних державою релігійних, моральних і правових норм, що склалися на основі ісламу, у тлумаченні вчених-богословів і правознавців;

б) сукупність національно-правових систем держав, що мають спільні риси, які виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі релігійної норми, норми-звичаю і норми-традиції як основних джерел права;

с) сукупність моральних норм, що склалися на основі ісламу;

д) сукупність Законів Шаріату;

е) сукупність правових норм, що містяться у релігійних джерелах мусульманської релігії.

**ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ТА
РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО
ДИСЦИПЛІНИ**

1. Абдулаев, М.И. Проблемы теории государства и права/ М.И. Абдулаев, С.А. Комаров; – СПб: Питер, 2003. – 576 с.
2. Актуальні проблеми теорії держави та права: навч. посіб. / П.В. Волвенко, Л.М. Князькова, О.С. Туренко та ін. – Донецьк : Норд Комп'ютер, 2007. – 75 с.
3. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т. Р. С. Аллан ; пер. з англ. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 385 с. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2001. – 752 с.
4. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2001. – 752 с.
5. Алексеев С.С.Общая теория права: учеб./ С.С. Алексеев.– М.: Проспект, 2009. – 576 с.
6. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. – Изд. 2-е, доп. – М. : Право и государство, 2005. – 544 с.
7. Барабаш Ю. Роль Верховної Ради України у розв'язанні державно-правових конфліктів на сучасному етапі державотворення / Ю. Барабаш // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1(40). – С. 55–63.
8. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / Бачинин В.А. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 1093 с.
9. Бобровник С.В. Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії // Правова держава. Випуск 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – 630 с.
10. Бриль К.І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Бриль Костянтин Іванович. – К., 2008. – 214 с.

11. Бурлай Є. До питання про функції права / Є. Бурлай // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 31–42.
12. Ведерніков, Ю.А., Теорія держави і права [Текст]: навчальний посібник для підготовки до державного іспиту / Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул А.В. Папірна; – 3-е вид., доп. і перераб. – Д.: Юрид. акад. м-ва внутр. справ, 2004. – 176 с.
13. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ “Вид-во “Юридична думка”, 2007. – 992 с.
14. Верник О.І., Куфтирев П.В., Машков А.Д., Межі державної влади. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 216 с.
15. Гнатюк М.Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Гнатюк Мар’яна Дмитрівна. – К., 2007. – 211 с.
16. Головатий С. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти // Українське право. — 2006. — № 1. — С. 13–14, 85–90, 369–370.
17. Государство, власть, управление и право: Учебно-метод. пособие для гос. служ. / Под ред. Н.И. Глазуновой. – М. ГУУ, 2000. – 475 с.
18. Гредескул Н.А. Лекции по общей теории прав/ Гредескул Н.А. – СПб., 1912. – 459 с.
19. Григонис, Э.П. Механизм государства (теоретико-правовой аспект): автореф. дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.01/ Григонис Эугениус Пранович; СПб., 2000. – 26 с.
20. Григонис, Э.П. Теория права и государства: курс лекций / Э.П. Григонис;– СПб.: Питер, 2002. – 320 с.
21. Давид Р. Основные правовые системы современности/ Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. – М. : Междунар. отношения, 1996. – 400 с.
22. Денисенко В.В. Коллизии правовых актов: сущность и разрешение / В.В. Денисенко // Правоведение. – 2007. – № 3. – С. 28–33.
23. Джерела права Європейського Союзу (теоретичні аспекти): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01

[Електронний ресурс] / О.В. Стрельцова; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2008. – 20 с.

24. Дмитренко М.А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / НПУ ім. М.П. Драгоманова, Ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.

25. Егоров, А. В. Правовая семья как объект сравнительного правоведения /А. В. Егоров. // Правоведение. – 2005. – № 2. – С. 155-161.

26. Євграфова Є.П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легіський підхід): монографія / Є.П. Євграфова. – К.: КНТ, 2007. – 184 с.

27.Завальний А.М. Доктринальний підхід до структури юридичного обов'язку / А.М. Завальний // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2009. – Спец. Випуск № 3. – С. 24-29.

28.Завальний А.М. Особливості неофіційного тлумачення юридичних норм в сфері правового регулювання вищої освіти України / А.М. Завальний, О.Б. Горова, В.С. Малента // Наука і правоохорона № 4 (6), 2009 – С. 162-164.

29. Завальний А.М. Юридичні факти в сфері здійснення правоохоронної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 „Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / А.М. Завальний. – К., 2007. – 20 с.

30. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.]; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Х : Право, 2009. – 584 с.

31. Загальна теорія держави і права. Підручник / За ред. проф. М.В. Цвіка, доц. В.Д. Ткаченка, проф. О.В. Петришина. – Харків: «Право», 2002. – 428 с.

32. Іваненко О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 „Теорія

та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / О.В. Іваненко. – К., 2007. – 20 с.

33. Ільницький О. Загальнометодологічні положення до визначення поняття „правовий спір” / Олег Ільницький // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 3. – С. 27–30.

34. Капустина, М.А. Право, общество, государство [Текст] / М.А. Капустина // Правоведение. – 2008. – № 5. – С.92–106.

35. Клименко, М.М. Народний суверенітет та його співвідношення з національним і державним суверенітетом/ М.М. Клименко // науковий вісник Юридичної академії МВС: Збірник наукових праць. – К. – 2004. - № 4 (18). – С. 79-87.

36. Кобринська С.Б. До питання про поняття та структуру правової системи // Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. – Вип. 82: Правознавство. – Чернівці: Чернівецький держ. ун-т, 2000. – С. 14-18.

37. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація, місце і роль у правовій системі України / А. М. Колодій // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 689–704.

38. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

39. Красовська В.Г. Правові стимули (поняття, ознаки, види) / В.Г. Красовська // Держава і право. – 2008. – № 39. – С. 62–68.

40. Ллойд Д. Идея права / Д. Ллойд ; пер. с англ. – М. : Югона, 2000. – 416 с.

41. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2005. – 443с.

42. Мадіссон В. Правова конфліктологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах / В. Мадіссон // Право України. – 2003. – № 9. – С. 39–44.

43. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве / Малько А.В. – М.: Юристъ, 2003. – 250 с.

44. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: [учебник] / Марченко М.Н. – М.: Проспект, 2011. – 768 с.

45. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи: Курс лекцій – К.: К.І.С., 2008. – 470 с.

46. Наливайко Л.Р. Поняття та основні ознаки функцій держави // Правова держава. – 2005. – Вип.16. – С.177-190.

47. Нерсесянц, В.С. Общая теория государства и права: учебник для вузов/ В.С. Нерсесянц; – М.: НОРМА, 2010. – 552 с.

48. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2002. – 288 с.

49. Овчинников А.И. Современная теория толкования права: классический и неклассический подходы/ А.И. Овчинников С.П. Овчинникова // Юристъ-Правоведъ. – 2007. – № 1(20). – С. 102–110.

50. Осауленко А.О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Осауленко Андрій Олександрович. – К., 2007. – 214 с.

51. Осауленко А.О. Юридична відповідальність та державний примус: аспекти співвідношення / А.О. Осауленко // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – №5. – С. 20-25.

52. Петришин О. В. Право як соціально-юридичне явище: до постановки питання / О. В. Петришин // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 4 (51). – С. 3–18.

53. Познер Р. А. Проблеми юриспруденції / Р. А. Познер ; пер. з англ. – Харків : Акта, 2004. – 488 с.

54. Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода /

Поляков А.В. – СПб. : Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – 864 с.

55. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов; под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М. : НОРМА, 2001. – 832 с.

56. Проблемы теории государства и права: учебное пособие / под ред. М.Н. Марченко. – М.: Юристъ, 2001. – 656 с.

57. Проблемы теории государства и права: учебное пособие / [М.Н. Марченко, О.Э. Лейст, В.Д. Попков и др.] ; под ред. М.Н. Марченко. – М.: Проспект, 1999. – 504 с.

58. Рабінович П. Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України) / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 3–16.

59. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – 10-е вид., доп. – Львів : Край, 2008. – 224 с.

60. Рассолов М.М. Актуальные проблемы теории государства и права: [учеб. пособ.] / Рассолов М.М., Малахов В.П., Иванов А.А. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 447 с.

61. Серета Г.П. Проблеми теорії держави і права: [навчальний посібник] / Г.П. Серета, С.Г. Стеценко. – К.: КНТ, 2009. – 184 с.

62. Скакун, О.Ф. Теорія держави та права (Енциклопедичний курс) [Текст] : підручник / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.

63. Скрипнюк О. Принципи соціальної та правової держави: єдність чи конфронтація? // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 137-143.

64. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

65. Філософія права / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. – К. : Основи, 2007. – 1256 с.

66. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер ; пер. з англ. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.

67. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М.: Юридическая литература, 1974. – 348 с.

68. Цвік М. Про сучасне праворозуміння / М. Цвік // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4 (27). – С. 3–13.

69. Чернобель Г.Т. Структура норм и механизм их действия (логические аспекты) / Г.Т. Чернобель // Правоведение. – 1983. – № 6. – С. 40-47.

70. Шаповал В. Верховенство права: міфи і реалії пострадянського праворозуміння / В. Шаповал // Українське право. – 2006. – № 1. – С. 30–33.

САМІЛЮ Ганна Олегівна

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ПРАВА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Формат 60x84/16. Друк ризографічний.

Умов. арк.13,5. Наклад **50 прим.**

Зам. № 29-14.

Віддруковано з оригінал-макета автора.

Видавництво «Просвіта»
69095, Запоріжжя, вул. Дзержинського, 114
Тел.: (061) 213-81-60, 289-20-84

Свідоцтво серія ДК № 417 від 12.04.2001 р.